

OBOZOWISKA. OSADY. WSIE.

Wrocław-Widawa 17

Red. Mirosław Masojć

Wrocław
2014

OBOZOWISKA, OSADY, WSIE.
WROCLAW – WIDAWA 17

UNIWERSYTET WROCŁAWSKI
Instytut Archeologii

OBOZOWISKA, OSADY, WSIE.
WROCŁAW – WIDAWA 17

REDAKCJA MIROŚLAW MASOJC

WROCŁAW 2014

Recenzent: *prof. dr hab. Michał Kobusiewicz*
prof. dr hab. Stanisław Pazda
prof. dr hab. Jerzy Piekalski

Opracowanie redakcyjne: *Maria Derwich*

Korekta: *Karol Bykowski*

Opracowanie techniczne i skład komputerowy: *Marek J. Battek*
Tłumaczenie streszczeń i podpisów pod ryciny: *Bartłomiej Madejski*

Projekt okładki: *Nicole Lenkow*

ISBN 978-83-61416-92-0

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Archeologii

Wydanie książki dofinansowano ze środków
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

© Copyright by Uniwersytet Wrocławski
Wrocław 2014

SPIS TREŚCI

1. Mirosław Masojć	
Wprowadzenie.....	7
2. Janusz Badura	
Położenie geomorfologiczne i geologiczne stanowiska.....	13
3. Maciej Ehlert, Mirosław Masojć	
Obozowiska mezolityczne. Możliwości interpretacyjne otwartych stanowisk wczesnoholoceńskich zniszczonych przez procesy podepozycyjne.....	19
4. Mirosław Masojć	
Pozostałe materiały krzemienne na stanowisku.....	71
5. Ewa Dreczko, Marta Mozgała	
Ślady aktywności grup ludzkich młodszej epoki kamienia.....	79
6. Irena Lasak	
Materiał ruchomy z osady kultury łużyckiej.....	89
7. Macin Bohr	
Zabytki ruchome kultury przeworskiej.....	159
8. Justyna Baron	
Kompleks osadniczy z epoki brązu, młodszego okresu przedrzymskiego, okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów. Analiza obiektów nieruchomych.....	235
9. Aleksandra Pankiewicz	
Wieś wczesnośredniowieczna oraz ślady osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego.....	321
10. Paweł Zawadzki	
Relikty związane z II wojną światową.....	349
11. Agata Hałuszko	
Analiza antropologiczna materiału kostnego.....	359
12. Renata Ablamowicz	
Badania archeozoologiczne szczątków kostnych.....	367
13. Agata Sady	
Badania archeobotaniczne.....	395
14. Agata Sady	
Wyniki analizy odcisków roślinnych zachowanych na polepie.....	419

15. Beata Miazga	
Wyniki badań archeometrycznych wybranych zabytków brązowych oraz pozostałości z procesów hutniczych żelaza	425
16. Michał Borowski	
Wyniki badań petrograficznych materiałów kamiennych	439
17. Mirosław Furmanek, Marek Krąpiec, Tomasz Goslar, Mirosław Masojć	
Chronologia absolutna stanowiska	451
Inwentarz obiektów odkrytych na stanowisku.....	457
Plan zbiorczy stanowiska, ryc. 3 i 27 art. J. Baron (pod opaską)	

MARCIN BOHR

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

WSTĘP

Szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe na wielokulturowym stanowisku Wrocław-Widawa 17 prowadzone w ciągu dwóch sezonów badawczych w latach 2007 i 2008 doprowadziły do przebadania niemal w całości wielokulturowego stanowiska, w tym osady kultury przeworskiej, i pozyskania bardzo licznego zabytkowego materiału ruchomego. Stanowią go przeważnie fragmenty ceramiki naczyńowej, a ponadto ceramika nienaczyniowa, zabytki kamienne, fragmenty żużli i polepy oraz nieliczne przedmioty wykonane z innych surowców (szkła, metalu, kości). Zabytki „przeworskie” można datować przede wszystkim na wczesną fazę kultury przeworskiej, tzn. wiązać z młodszym okresem przedrzymskim i wczesnym okresem rzymskim. Słabiej zaznaczona jest późna faza kultury przeworskiej, którą należy łączyć z młodszym i późnym okresem wpływów rzymskich oraz wczesnym okresem wędrówek ludów. W ten sposób do dyspozycji pozostaje baza źródłowa prezentująca (w różnych proporcjach) szerokie spektrum stylistyczne i formalne przede wszystkim ceramiki, ale także innych przedmiotów użytkowanych przez ludność zamieszkującą osadę.

Zabytki kultury przeworskiej występowały zarówno w warstwie ornej, w warstwie kulturowej wytworzonej na stanowisku, jak i w licznych obiektach. Jeżeli chodzi o te ostatnie, obok obiektów, w których występował wyłącznie (lub niemal wyłącznie) „przeworski” materiał, mamy

do czynienia z wieloma obiektami, w których znaczną część, w wielu wypadkach niemal połowę całości zbioru, stanowiły fragmenty ceramiki kultury łużyckiej. Sytuacja taka wynika z nawarstwienia się osady kultury przeworskiej na intensywnie użytkowaną osadę kultury łużyckiej, z wytworzoną już warstwą kulturową, wobec czego każda aktywność datowana na czasy współczesne młodszemu okresowi przedrzymskiemu i późniejsze powodowała naruszanie istniejących już nawarstwień i przedostawanie się starszego materiału do obiektów młodszych. Z drugiej strony różnorodność chronologiczna zbiorów artefaktów w poszczególnych obiektach była konsekwencją „wdeptywania” młodszego materiału w stropy starszych obiektów, a także naruszania starszych struktur w trakcie różnorodnych form ludzkiej aktywności, związanych z zagospodarowywaniem terenu stanowiska (pozyskiwania surowców skalnych, zgłębiania różnych jam itd.). Jeżeli weźmiemy pod uwagę bardzo duże trudności związane z wyróżnianiem granic obiektów wkopanych w warstwę kulturową i brak możliwości wyróżnienia w nich naturalnych poziomów stratygraficznych, do dyspozycji pozostaje pokaźna liczba zabytków pochodzących z obiektów, które jesteśmy w stanie datować umownie na okres funkcjonowania kultury łużyckiej/przeworskiej. Materiały „przeworskie” z tych obiektów, posiadające wystarczającą ilość cech pozwalających na ich datowanie, zdecydowano się w związku

z tym omawiać łącznie, wraz z materiałami z czysto „przeworskich” obiektów i bezspornie „przeworskimi” zabytkami z warstwy kulturowej i warstwy ornej.

Materiały kultury przeworskiej są silnie zróżnicowane chronologicznie, przy czym można wśród nich wyróżnić (przynajmniej na podstawie ceramiki) trzy wyraźne fazy. Pierwsza z nich jest datowana na młodszy okres przedrzymski, w którego obrębie wyraźne są przede wszystkim elementy charakterystyczne dla jego wcześniejszego odcinka. Druga faza wiąże się

z okresem obejmującym stadia B2 i C1, trzecia zaś odpowiada stadium C2 i początkom wczesnego okresu wędrowek ludów. O ile zabytki związane z wczesną fazą rozwoju interesującego nas w tym miejscu ugrupowania kulturowego występują praktycznie na całej powierzchni stanowiska, o tyle z pewnym zagęszczeniem materiałów z późnej fazy (C2–D) mamy do czynienia we wschodniej części osady. Jest to najprawdopodobniej pochodna przesuwania środka ciężkości osady na pozostającym do dyspozycji terenie.

STAN ZACHOWANIA ZABYTEKÓW I ICH DYSPERSJA W OBRĘBIE STANOWISKA

Stan zachowania materiałów ruchomych można uznać za dobry. Uwaga ta dotyczy zarówno ceramiki, jak i zdecydowanie od niej wrażliwszych na warunki środowiska glebowego zabytków kościanych czy wykonanych z rogów i poroża. Powierzchnie fragmentów ceramicznych i ich przełamy rzadko noszą ślady procesów erozyjnych. Po części wynika to z dobrego wypału przeważającej części naczyń. Na niektórych fragmentach uwidaczniają się ślady wtórnego przepalenia – szczególnie na ceramice pozyskanej z pieców hutniczych i palenisk, ale także na części ceramiki odkrytej w warstwie kulturowej. Zachowane fragmenty, co jest typowe dla stanowisk o charakterze osad, w zdecydowanej większości dostarczają informacji o jednym tylko elemencie tektonicznym naczynia (np. dnie lub wylewie), zdecydowanie rzadziej o dwóch (np. wylewie i szyjce, dnie i partii przydennej), jeszcze rzadziej o trzech (np. wylewie, szyjce, górnej części brzuśca). Najlepiej zachowane fragmenty, a nawet całe naczynia, znajdowano w wypełniskach dużych, użytkowanych przez dłuższy czas obiektów, szczególnie studni (np. obiekty 547, 556). Zdefragmentowane w małym stopniu naczynia udało się wyeksplorować także z warstwy kulturowej. Rzecz jasna jedynie w odniesieniu do części fragmentów (procentowo, mając na uwadze ogrom analizowanego materiału), wnioskuje *per analogiam*, udało się określić kwalifikację formalną naczynia do poszczególnych grup. Na tej podstawie można formułować wnioski dotyczące technologii produkcji, a w dalszej kolejności ornamentyki, tektoniki i morfologii naczyń.

Ogółem w trakcie badań odkryto 27 283 fragmenty naczyń, które w sposób pewny można wiązać z kulturą przeworską. Z wypełnisk obiektów pochodzą 7324 takie fragmenty, kolejnych 19 959 pozyskano w trakcie eksploracji warstwy kulturowej i ornej.

Zabytki metalowe (zwłaszcza żelazne) zachowały się w przeciętnym stanie, niewyróżniającym się na tle innych stanowisk w typie osad na obszarze środkowego Śląska. Właściwości środowiska glebowego wpłynęły na dobry stan zachowania materiałów osteologicznych i przedmiotów wykonanych z kości. Liczba odkrytych zabytków kamiennych nie jest mała, jednakże w wielu wypadkach ich forma uniemożliwiała bardziej precyzyjne datowanie i wiązanie w pewny sposób z osadą kultury przeworskiej. Stopień nasycenia zabytkami warstwy kulturowej był bardzo duży, co odnosi się głównie do centralnej partii stanowiska, najbogatszej w obiekty i najintensywniej użytkowanej. Materiał zabytkowy w szczególnie dużych ilościach odkrywano w obiektach zinterpretowanych jako pozostałości studni (144, 204, 308, 334, 339, 547, 556, 599, 610, 784, 786, 1084, 1132, 1158). Oprócz fragmentów ceramiki znajdowały się w nich liczne fragmenty kości zwierzęcych, drewna, elementów cembrowiny, a także drewnianych kołeczków i mniejszych patyczków i gałązek, będących najprawdopodobniej pozostałościami lekkich konstrukcji zadających otwór studni. W zdecydowanej większości studni widawskich nie znaleziono aż tak dużej ilości materiału zabytkowego, by można mówić o celowym ich zasypywaniu różnymi odpadami i przekształcaniu w jamy odpadkowe. Można

przypuszczać, że nawarstwienia powstawały w nich stopniowo.

Na potrzeby publikacji wyników badań stanowiska wykonano prezentowane w niniejszym tomie analizy specjalistyczne: petroarcheologiczne (M. Borowski), archeobotaniczne (A. Sady), archeozoologiczne (R. Abłamowicz) oraz

archeometryczne wybranych zabytków metalowych (B. Miazga). W istotny sposób wzbogacają one naszą wiedzę na temat wychodni i rodzajów surowców skalnych użytkowanych przez ludność osady, a także różnorodności gatunkowej roślin i zwierząt pozostających do dyspozycji pradžejowej społeczności.

MATERIAŁ RUCHOMY

1. CERAMIKA NACZYNIOWA

Wśród ruchomych materiałów archeologicznych pozyskanych w trakcie badań zdecydowanie dominuje ceramika naczyniowa, zachowana w typowym dla osad stanie znacznego rozdrobnienia. Zrekonstruować można tylko pewną część użytkowanych form. Pozostałe fragmenty naczyń umożliwiają jedynie dokonanie analiz dotyczących technologii produkcji, ornamentyki oraz morfologii. Znaczna większość fragmentów pochodzi z brzuśców naczyń i nie wnosi wiele informacji o ich stylistyce, wystroju czy formie. Rzadsze są fragmenty den, wylewów czy uch. Erozja nie miała większego wpływu na stan zachowania zabytków ceramicznych, część fragmentów uległa natomiast silnej deformacji czy nawet zniszczeniu (szczególnie powierzchnie zewnętrzne) na skutek wtórnego przepalenia, które miało miejsce w czasach współczesnych użytkowaniu osady. Przepalenie to prowadziło niekiedy do miejscowego spumeksowania ścianek i wystąpienia na ich powierzchni fazy szklistej. Dotyczy to materiałów pochodzących z wypełnisk tych obiektów, w których przeprowadzono wytop żelaza, z palenisk, a także z obiektów, w których obrębie nie stwierdzono działania ognia, ale gdzie omawiane fragmenty musiały znaleźć się na złożu wtórnym (obiekty 310, 334, 470, 592), oraz z warstwy kulturowej.

W materiale ceramicznym wyraźnie wyróżniają się trzy grupy zabytków związane z trzema horyzontami chronologicznymi, a mianowicie: młodszym okresem przedrzymskim (stadia A1–A3), horyzontem datowanym generalnie na stadia od B2 po C1 oraz najmłodszy i reprezentowany stosunkowo najslabiej, związany z późnym okresem rzymskim i początkiem wczesnego okresu wędrówek ludów. Taki rozkład chronologii materiału nakazuje traktowanie zabytków z każdej fazy osobno. Istnieje jednakże pewna grupa cech właściwych ceramicie

kultury przeworskiej niezależnie od chronologii. Należy tu wymienić: barwę powierzchni, rodzaj zastosowanej domieszki, sposób wykończenia ścianek, wypał naczyń czy pewne szczegóły technologiczne. Cechy te różnicują się ze względu na różnorodność funkcjonalną materiału. Osobno omówiono szczególne cechy ceramiki o charakterze warsztatowym, związanej z późną fazą kultury przeworskiej. Również oddzielnie dla każdej z rysujących się faz przeanalizowano zróżnicowanie form, zdobnictwa i stylistyki naczyń.

Barwa ścianek naczyń kultury przeworskiej odkrytych na stanowisku Wrocław-Widawa 17 zależy od składu chemicznego glin, z których produkowano naczynia, oraz od warunków wypału. Ten drugi czynnik mógł w pewnym zakresie podlegać kontroli poprzez zwiększenie lub zmniejszenie dopływu tlenu do pieca lub paleniska: jaśniejsze, bardziej zbliżone do żółci, beżu, czerwieni i oranżu kolory są pochodną większej ilości tlenu, barwy szara i czarna są pochodną warunków redukcyjnych. Ponadto widać prawidłowość polegającą na tym, że ceramika o charakterze kuchennym ma jaśniejsze (zbliżone do kremowych, także jasnokremowe, prawie białe, ceglaste, pomarańczowe itd.) barwy powierzchni zewnętrznych, ceramika stołowa natomiast barwy ciemniejsze, przede wszystkim zbliżone do czerni i barwy szaro-czarnej. Powierzchnia niektórych naczyń najprawdopodobniej była pokrywana przed wypałem warstewką sadzy lub substancji zawierającej dużą ilość węgla, co powodowało uzyskanie niekiedy wprost smolistej barwy, dodatkowo podkreślanej procesem wyświecania (ryc. 8:1–3). Uwaga ta dotyczy przede wszystkim materiałów datowanych na młodszą część przedrzymski oraz ceramiki z następną fazą (B2–C1). Najczęściej wnętrza naczyń mają barwę

ciemniejszą niż ich powierzchnia zewnętrzna. Część ceramiki wypalona jest niejednolicie. Niektóre, aczkolwiek nieliczne fragmenty ceramiki kuchennej wypalone są stosunkowo słabo, na kolor brunatny, nietypowy dla ceramiki kultury przeworskiej (np. niektóre fragmenty z obiektu 10, z materiałami z drugiej fazy osadniczej). Cechą pozwalającą na odróżnienie pewnych kategorii ceramiki kultury przeworskiej od ceramiki kultury łużyckiej (np. naczyń jajowatych czy zasobowców datowanych na młodszy okres przedrzymski) jest ciemniejsza barwa powierzchni tych pierwszych. Dominuje ona w wypadku powierzchni wewnętrznych i jest zbliżona do czarnej lub szaro-czarnej, podczas gdy podobne naczynia łużyckie mają powierzchnie o kolorze od pomarańczowego po brunatny). Często analogiczna jest również barwa powierzchni zewnętrznej. Naczynia kuchenne, przede wszystkim różne pod względem ukształtowania profilu garnki, mają zazwyczaj pomarańczowe lub jasnobrunatne powierzchnie zewnętrzne, zróżnicowane odcieniowo. Wpływ na barwę powierzchni i uwarstwienie ścianek mogą mieć warunki stygnięcia naczynia. Znajdowane są np. cienkościenne naczynia o jasnej, często pomarańczowej barwie, z pewnością wypalane w warunkach redukcyjnych, stygnące zaś z dostępem tlenu (Pazda i in. 2007, s. 234).

Domieszka garncarska zastosowana przy formowaniu naczyń odkrytych w trakcie badań jest zróżnicowana pod względem wielkości, staranności wysortowania i rodzaju. W większości wypadków dokonywano selekcji wielkości ziaren domieszki i jej ujednoczenia, co dotyczy zarówno ceramiki z okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego, jak i ceramiki późnoprzeworskiej, aczkolwiek niekiedy zdarzają się przypadkowe ziarna o wielkości zdecydowanie odbiegającej od średniej. Do wyrobu naczyń grubościennych, w szczególności dużych naczyń garnkowatych czy zasobowców, stosowano najczęściej tłuczeń, przede wszystkim granitowy, o wielkości ziaren dochodzącej do 2–3 mm, niekiedy wartość tę przekraczającej (ryc. 8:7–8; 20:1–2). Czasami łączono domieszkę tłuczni i piasku w cieście garncarskim służącym do wyrobu jednego naczynia. Tłuczeń pozyskiwano z miejscowych eratyków, najprawdopodobniej po uprzednim ich przepaleniu, co wydatnie ułatwiało proces rozdrabniania fragmentów skały, piasek zaś z utworów pochodzenia fluwioglacjalnego.

Tłuczeń obecny w masie garncarskiej nie jest jednorodny pod względem składu mineralnego, poszczególne składowe odpowiadają składowi skały macierzystej – w zależności od źródła pochodzenia surowca różna jest ilość i barwa np. skaleni czy kwarcu, a także ilość zawartego w naczyniach łyszczyku (miki), przy czym nie można wykluczyć, że ze względu na specyficzne zdolności odbijania światła przez ten ostatni składnik jego ilość mogła być regulowana świadomie. Dodatek miki jako samodzielnego składnika masy garncarskiej wzbogacał wystrój naczyń, nadając mu efektowny połysk. Analogie do tego rodzaju zabiegu można znaleźć na stanowiskach zlokalizowanych w różnych rejonach osadnictwa. Duży udział miki w masie ceramicznej stwierdzono np. na osadzie kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Piskorzówku 14, pow. oławski, co dotyczy blisko 25% materiału (Markiewicz 2009, s. 110). W naszym przypadku obecność miki dotyczy przede wszystkim ceramiki stołowej, cienkościennej, głównie o czarnej barwie powierzchni, czyli związanej przede wszystkim z młodszym okresem przedrzymskim oraz kolejną fazą osadniczą. Do jej produkcji stosowano ponadto domieszkę drobnoziarnistą, przy czym dominująca frakcja nie przekracza raczej średnicy 0,5–1 mm (por. np. ryc. 8:1–3; 20:13–14; 26:8–10). Zaokrąglenie ścianek ziaren sugeruje, że stosowano głównie piasek przesiewany na drobnooczkowych sitach. Ziarna rozmieszczone są równomiernie, co wynika ze starannego przygotowywania i wymieszania ciasta garncarskiego (aczkolwiek uwaga ta odnosi się także do większości naczyń o średniej i dużej grubości ścianek).

Na badanym stanowisku do produkcji naczyń wykorzystywano w pojedynczych przypadkach tłuczeń ceramiczny (ryc. 8:9), co dotyczy również cienkościennych naczyń stołowych. Tłuczeń ceramiczny jako domieszka w cieście garncarskim naczyń kultury przeworskiej występuje rzadko. Z jego obecnością w materiale z Wrocławia-Widawy mamy do czynienia w nielicznych fragmentach odkrytych w warstwie kulturowej, a także w nielicznych naczyniach pochodzących z wypełnisk obiektów – np. w misie z zaokrąglonym i pogrubionym wylewem z obiektu 719, związanej z młodszym okresem przedrzymskim. Analogicznie datowany fragment o fasetowanej krawędzi wylewu odkryty w obiekcie 14 wskazuje na wykorzy-

stywanie jako domieszki do masy garncarskiej grafitu (ryc. 8:7). Praktyka wykorzystywania grafitu jest typowa przede wszystkim dla garncarstwa celtyckiego, w tym kultury lateńskiej. Pojedynczo jednak bryłki grafitu odkrywano także na osadach kultury przeworskiej (np. w Dobrzykowicach Wrocławskich, zob. Jamka 1959, s. 201), wobec czego można domniemywać o stosowaniu tego typu domieszki również w okresie rzymskim i wczesnym okresie wędrówek ludów.

Grubość ścianek ceramiki w analizowanym zbiorze ściśle zależy od tego, czy naczynie można zaliczyć do ceramiki kuchennej, czy też stołowej (zdecydowanie bardziej cienkościenniej), i od wielkości naczynia. Wartości typowe dla ścianek naczyń kuchennych wahają się w przedziale od ok. 5–6 mm do 10–12 mm, a nawet 18 mm w partii przydennej największych form (ryc. 20:1–2). Naczynia stołowe są zdecydowanie bardziej cienkościennie – grubość ścianek ma najczęściej wartość 4–7 mm. Zdarzają się też naczynia o wyjątkowo cienkich ścianach, grubości nieprzekraczającej 3 mm – chodzi tu przede wszystkim o ceramikę siwą wykonaną na kole garncarskim. Część naczyń wykonano w technice obtaczania formującego, część zaś nawet najprawdopodobniej wytoczono z jednego kawałka gliny. Materiały te należą do najmłodszego horyzontu znalezisk „przeworskich” na osadzie.

Charakterystyczną cechą większych naczyń kultury przeworskiej, przede wszystkim naczyń garnkowatych i zasobowców z młodszego okresu przedrzymskiego, jest specyficzna szorstkość, niekiedy wręcz chropowatość wewnętrznych powierzchni, towarzysząca jednakże dobremu wypalowi naczyń i twardości czerepów. Jest ona spowodowana obecnością wystających ziaren domieszki, niekiedy o dość znacznych rozmiarach, dochodzących w nielicznych wypadkach nawet do 5–6 mm. Owa szorstkość wewnętrznych ścianek pozwala odróżnić omawiane naczynia od podobnych w stylistyce naczyń kultury łużyckiej. W przypadku tej ostatniej ziarna domieszki są wpasowane w ściankę, przylegają do jej powierzchni i choć są widoczne, nie powodują wrażenia szorstkości.

Duża część naczyń charakteryzowała się chropowatością powierzchni zewnętrznej, wywoływanej płytkim zaleganiem lub wystawianiem ziaren domieszki mineralnej. Zjawisko to jest spowodowane kurczeniem się gliny

w trakcie procesu suszenia naczyń, a następnie (w większym stopniu) jego wypału (por. Wirska-Parachoniak 1985, s. 174). Pierwotnie ścianka naczyń musiała być stosunkowo gładka – często można zaobserwować ślady obtaczania lub wygładzania pomiędzy bardzo dużymi i gęsto upakowanymi ziarnami. Proces ten nie byłby możliwy do przeprowadzenia, gdyby fragmenty domieszki wystawały z powierzchni ścianki już w trakcie tej czynności (por. Bohr 2008, s. 351–352). Powierzchnie innych naczyń wygładzano twardymi przedmiotami, np. kamiennymi otoczkami lub gładzikami z twardego drewna lub kości (por. Wirska-Parachoniak 1985, s. 214). Pozostałością po takich zabiegach są wąskie, przeważnie horyzontalne pasemka na ściankach. Znane są przypadki wtórnego wykorzystywania do tego celu siekierok neolitycznych – np. drobnoziarnisty egzemplarz z serpentynitu został znaleziony w piecu garncarskim w Niemczy, pow. dzierzoniowski, stanowisko 3 (Boege 1937, s. 48–50). W tym kontekście warto nadmienić o znaleziskach siekierok neolitycznych również na osadzie we Wrocławiu-Widawie. Z całą pewnością do wygładzania czerepów używano kwarcytowych gładzików (np. gładzika odkrytego w wypełnisku obiektu 1097, ryc. 3). Drobnoziarnistość i twardość surowca miała przy tym duże znaczenie. Fakturę niektórych naczyń i ich wygląd urozmaicano niekiedy sąsiadującymi i kontrastującymi ze sobą strefami wygładzonymi i obszarami niewygładzonymi lub nawet celowo schropowanymi.

Większość pozyskanych naczyń kultury przeworskiej ma powierzchnię delikatnie szorstką, pomimo równości i symetrii ścianek; obok nich występują zarówno egzemplarze celowo chropowate, jak i o starannie wygładzanych powierzchniach, najczęściej barwy czarnej (ceramika stołowa). Na części dużych naczyń, przede wszystkim garnkowatych i zasobowych, datowanych na młodszy okres przedrzymski, wyraźne są ślady obmazywania palcami wilgotnej powierzchniowej warstewki gliny, prawdopodobnie naniesionej na podsuszoną już ściankę naczyń i tworzącej grudkowatą, nierówną strukturę. W warstwie tej mogły się znajdować nawet bardzo duże fragmenty domieszki mineralnej, o średnicy dochodzącej do 8–10 mm. Poza pewnym walorem zdobniczym ułatwiała ona chwyt ciężkiego naczyń. Ta narzucona warstewka mogła sięgnąć na-

wet strefy położonej w bezpośredniej bliskości wylewu, najczęściej jednak granicę stanowił załom brzuśca. Na innych fragmentach naczyń (głównie garnkowatych) widoczne są ślady obmazywania wilgotnej ścianki najprawdopodobniej wiązką traw. Proces ten prowadzi niekiedy do przesuwania tkwiących w ścianie największych fragmentów ostrokrawędzistej domieszki (jak np. we fragmencie z ara A23 ćw. B). Czasami wilgotna jeszcze ścianka naczynia na skutek przetarcia staje się w specyficzny sposób chropowata, przy czym faktura taka jest niekiedy efektem przemieszczenia ziaren domieszki (jak np. we fragmencie z obiektu 511, ryc. 8:11). Prawdopodobnie również niektóre wstępnie podsuszone naczynia były obtaczane w tłuczniu. Niekiedy naniesiona na powierzchnię naczyń garnkowatych delikatna warstewka zewnętrzna ulega odspojeniu i pokruszeniu. Powstaje w ten sposób subtelna siateczka spękań i ubytków, widoczna najczęściej na fragmentach o powierzchniach zewnętrznych barwy kremowej i jasnokremowej. Staranne wyświecenie czarnej powierzchni dotyczy ceramiki stołowej, głównie małych waz związanych z okresem wczesnorzymskim, zwłaszcza lejkowatych i zapatrzonych w stosunkowo wysokie stopki (np. ryc. 8:1–3). Powierzchniowa warstwa przesycona węglem ulega niekiedy przetarciu lub przemyciu, odsłaniając głębsze partie naczynia, zdecydowanie bardziej utlenione i jaśniejsze (ryc. 8:6). W analizowanym materiale wyświecenie powierzchni rzadko daje wręcz lustrzany połysk (ryc. 8:1–3).

Absolutna większość analizowanych fragmentów ceramiki została wykonana w technice lepienia z wałeczków lub taśm masy garncarskiej. Ta technika dominuje w garncarstwie kultury przeworskiej w jej wczesnej fazie rozwojowej. Fragmenty wykonane na kole garncarskim stanowią zaledwie promil całości zbioru – są to egzemplarze datowane na młodszego (głównie późny) okres rzymski i wczesny okres wędrówek ludów. Zastosowane techniki zostawiają na różnych elementach naczyń możliwe do odczytania ślady. Wiele den naczyń wskazuje na wykorzystanie w trakcie ich produkcji podsypki. Jej pozostałości widoczne są także na formach wykonywanych w technice lepienia (fragment z ara K38). Niekiedy materiał stosowany jako podsypka jest bardzo drobnoziarnisty (fragment z ara A31). Zastosowanie podsypki miało na celu uniemożliwienie przyklejenia się naczy-

nia do płaszczyzny, na której je formowano. W szczególności odnosi się to do naczyń dużych i ciężkich, ale ślady podsypki widoczne są także na formach mniejszych, np. cienkościennych wazkach z wyodrębnianymi nóżkami (obiekt 651). Jako podsypkę stosowano przede wszystkim drobnoziarnisty piasek, rzadziej tłuczeń granitowy.

Na części fragmentów widoczne są niestannie zatarte ślady kolejnych etapów produkcji naczynia – np. wyraźne ślady zlepiania poszczególnych taśm są doskonale widoczne na wewnętrznej ścianie kubka z ara G36 czy też na zewnętrznej powierzchni w całości zachowanego naczynia z obiektu 556 (ryc. 22:4). Dodatkowo na dnie tej ostatniej formy widoczne są ślady zastosowania substancji organicznej jako swego rodzaju „podsypki”. Na niektórych naczyniach zachowały się ślady formowania ścianek przez ugniatanie, widoczne np. na misie z obiektu 33. W niektórych naczyniach można zauważyć pewną asymetrię partii wylewu – jego płaszczyzna nie ma poziomego przebiegu (ryc. 21:1; 22:5–6); sam wylew jednak uformowany jest starannie, co nasuwa wniosek, iż ukośny jego przebieg jest cechą uzyskaną intencjonalnie. Analogiczne, ukośnie uformowane wylewy znamy także z innych stanowisk kultury przeworskiej (np. w Karczewcu, pow. węgrowski, zob. Dąbrowska 1973, tab. XXIX:13).

Powierzchnie zewnętrzne den dużej części naczyń wszystkich kategorii są dokładnie wyrównane. Dna nierówne występują dosyć rzadko i dotyczy to nawet starannie wykańczanej czernionej ceramiki stołowej (lejkowata waza z obiektu 308 o pozostawionym naturalnie szorstkim dnie). Ścianki zdecydowanej większości fragmentów mają równą grubość, co świadczy o staranności procesu formowania. Jedynie niewielką część naczyń wykonano niezbyt dokładnie, w pewien sposób niedbale – np. niektóre naczynia miniaturowe (ryc. 28:7; 27:7–9, 13–15) czy pozbawione ornamentu naczynia garnkowate.

Jeżeli chodzi o zagadnienia technologiczne, zupełnie oddzielnie należy traktować datowaną na późny okres wpływów rzymskich i wczesny okres wędrówek ludów ceramikę warsztatową, wykonywaną z zastosowaniem koła garncarskiego. Z tego względu stosowne informacje zostały zamieszczone w części omawiającej te materiały.

Sposób wypału naczyń kultury przeworskiej jest jedną z cech charakterystycznych ceramiki tego ugrupowania. W zdecydowanej większości przypadków, niezależnie od formy naczynia, zastosowanej domieszki czy kategorii funkcjonalnej ceramiki, mamy do czynienia z bardzo dobrym, twardym wypałem jednolitej i starannie wymieszanej masy garncarskiej. W trudnych przypadkach cecha ta pozwala odróżnić ceramikę przeworską od obecnej na stanowisku ceramiki kultury łużyckiej. Co ciekawe, wypał taki nie musi być jednak dogłębny. Zdarza się, że widoczne jest barwne uwarstwienie przełomu naczynia (por. przekroje naczyń na ryc. 10; 13; 20). Uwarstwienie to nie ma wpływu na twardość ścianek. Na ściankach naczyń kultury przeworskiej z Wrocławia-Widawy 17 nie stwierdzono (poza nielicznymi wyjątkami) odspajania zewnętrznej warstwy czy też łuszczenia, a ścianki rzadko są spękane. Trzeba zaznaczyć, że niektóre naczynia cienkościenne o gładkich powierzchniach zostały wypalone nieco gorzej. Jedynie nieliczne egzemplarze wypalone są słabo – dotyczy to np. niektórych form miniaturowych oraz form nietypowych

dla kultury przeworskiej. Dobry wypał naczyń (także dużych rozmiarów) manifestuje się nie rzadko specyficznym, twardym, niekiedy nawet metalicznym dźwiękiem i charakterystyczną szorstką fakturą powierzchni, co w dużym stopniu dotyczy naczyń młodszego okresu przedrzymskiego.

Ceramika o charakterze stołowym wypalana jest w specyficzny sposób, dodający jej walorów wizualnych. Otóż wypał (a przynajmniej jego końcowy etap) przebiega w atmosferze redukcyjnej, z udziałem dużych ilości substancji zawierających węgiel i dających dużo dymu, co powoduje zabarwienie obu powierzchni naczynia na kolor intensywnie czarny. Powierzchnie te mogą pozostawać matowe (ryc. 20:7–8), niekiedy zaś są poddawane procesowi gładzenia twardym gładzikiem. Szczególnie wyrazisty efekt uzyskano w przypadku naczyń z obiektów 556 i 784 (ryc. 8:1–3). Czasem wypał (w połączeniu z cechami gliny) w atmosferze zawierającej dużą ilość tlenu prowadzi do uzyskania przez czerep bardzo intensywnej barwy – pomarańczowoczerwonej lub prawie ceglastej (np. fragment z ara C26).

MATERIAŁY CERAMICZNE Z MŁODSZEGO OKRESU PRZEDRZYMSKIEGO

Wśród analizowanych materiałów wyraźnie wyróżnia się grupa ceramiki datowana na młodszy okres przedrzymski. W grupie naczyń kuchennych wyodrębnia ją specyficzna szorstkość powierzchni, naczyniom tym towarzyszą także cienkościenne formy stołowe o fasetowanych wylewach, zaopatrzone w iksowato przewężone ucha. Liczne są jednouchy kubki, wśród garnków natomiast spotykamy m.in. egzemplarze odwrotnie gruszkowate.

Powierzchnia ceramiki stołowej omawianej fazy zdobiona jest ornamentami wykonanymi w technice rycia, głównie w formie wstęg. Ornament wstęgowy może się składać z następujących po sobie prostokątów podzielonych przekątną, przy czym jedną z wydzielonych w ten sposób połówek prostokąta wypełniają ukośne kreseczki. Wątek mogą tworzyć także delikatne ryte linie poziome, po których następuje sekwencja krótszych (utrzymanych w szerokości pasma) linii pionowych (fragment z ara E27). Obecny na fragmencie z ara E30 motyw wstęgowy złożony z następujących po sobie pól (np. trójkątnych) wypełnianych nacięciami i pustych znajduje analogię np. na cmentarzy-

sku w Sobocisku, pow. oławski (Pescheck 1939, tab. 15:1) oraz w Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 2:1; 36:1–2; 44:7). Przyjmuje się, że tego typu zdobnictwo nawiązuje do tradycji kultury lateńskiej (Pazda 1980, s. 44; Ibragimow 2009, s. 111). Ukośne kreski wypełniają niekiedy motyw krokwiasty (ryc. 9:4, 6). Ścisłe śląskie analogie do ostatniego z rozwiązań znamy z Wierzbic, pow. wrocławski (przy czym ornament ten wystąpił tu na identycznym naczyniu – por. Pescheck 1939, tab. 2:6) czy ze Zgorzeliska, obecnie Wrocław-Zgorzelisko (Pescheck 1939, tab. 12:1). Na stanowisku Wrocław-Widawa 17 znaleziono również fragmenty zdobione przy użyciu narzędzia grzebykowego. Przypominają one nieco ceramikę celtycką zdobioną ornamentem miotłkowym lub ceramikę grupy gubińskiej kultury jastorfskiej, jednakże kontekst ich odkrycia nakazuje omówienie ich łącznie z materiałami z następnego horyzontu chronologicznego.

Na fragmencie odkrytym na arze F27 zachowało się pięć równoległych do siebie listew o przebiegu poziomym, zdobionych ukośnym nacinaniem. Znajduje on bardzo bliską analogię

w naczyniu z grobu 31 z cmentarzyska w Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 21: f). Plastikne dookólne listewki umieszczone na barku naczyń, także nacinane różnokierunkowo, pojawiają się na ceramice w stadium A3 i B1. Według S. Pazdy te „wczesnoprzeworskie” materiały stylistycznie nawiązują do ceramiki celtyckiej z terenu Kotliny Czeskiej (Pazda 1980, s. 45; 1983, s. 189–190). Tego typu ornamentyka, sporadycznie stosowana w wersji zwielokrotnionej, występuje w licznych wariantach aż po wczesny okres wędrówek ludów (Bohr 2010, s. 180, ryc. 1:4–5).

Jako element wystroju plastycznego naczyń można traktować również wykonywane przez przeciąganie palców w wilgotnej warstewce gliny narzuconej na podsuszoną już powierzchnię naczynia równoległe bruzdy, zazwyczaj o ukośnym przebiegu, występujące przede wszystkim na dużych naczyniach garnkowatych, głównie zasobowych. Nieliczne misy zaopatrzone są w specyficzny rodzaj występów umieszczonych na krawędzi wylewu (ryc. 13:10; 14:5–6). Ornament taki znajduje najbliższe analogie na terenie obszaru górnonadłabskiego i Moraw (np. Blučina, okr. Brno-Venkov, zob. Droberjar 1997, tab. 4:6).

Ucha naczyń związanych z młodszym okresem przedrzymskim, o charakterystycznym, iksowatym, przewężonym zarzysie mają walor ozdobny. Występują w każdej kategorii formalnej naczyń, w kubkach, garnkach i misach (por. np. ryc. 9:5; 10:8–9; 11:1). Ich iksowaty kształt może być zaznaczony bardzo silnie lub słabiej, dzięki czemu ucho takie zbliżone jest kształtem do zwykłego ucha taśmowatego (np. naczynie z obiektu 14, ryc. 12:4). Cienkie, zbliżone do sznurowych ucha występują na formach misowatych (ryc. 10:7).

Ucha mogą występować w pewnych układach na naczyniu, jednakże stan zachowania analizowanego materiału pozwala na wyciągnięcie zaledwie bardzo ogólnych wniosków. Często naczynie zaopatrzone jest w tylko jedno ucho (co siłą rzeczy dotyczy w głównej mierze różnych pod względem kształtu form, które ogólnie określilibyśmy jako kubki, ale także mis o wyłożonych, także fasetowanych wylewach – por. ryc. 15:4–5).

Różnie ukształtowane są również wylewy naczyń odkrytych w trakcie badań stanowiska (ryc. 13). W całości materiału największą frekwencję mają najprostsze w formie wylewy

taśmowate, występujące we wszystkich horyzontach chronologicznych związanych z kulturą przeworską. W naczyniach datowanych na młodszy okres przedrzymski krawędź wylewu kształtowana jest tak, aby osiągnąć kilka płaszczyzn nachylonych względem siebie pod różnymi kątami (fasetowanie). Część płaszczyzn formowana jest palcem, a część za pomocą twardego przedmiotu lub nawet jakiegoś prostego szablonu (por. ryc. 12; 13:1–2, 4–5, 11–12). Najogólniej można tu wyróżnić z jednej strony grupę wylewów o większej liczbie płaszczyzn i grupę brzegów mniej rozczłonkowanych, z drugiej zaś wylewy nieco bardziej zaokrąglone oraz zdecydowanie graniaste. Generalnie dominuje wykładanie fasetowanego wylewu na zewnątrz, rzadko wylew profilowany fasetami ma płaską powierzchnię górną. Omawiana maniera kształtowania krawędzi wylewu dotyczy zarówno bardzo cienkościennych i wykonywanych z najwyższą starannością małych naczynek w formie czarek i miseczek o gładzonych powierzchniach zewnętrznych, jak i wykonywanych nawet niestarannie naczyń garnkowatych dużych rozmiarów (przykładem jest zróżnicowany materiał z wypełniska obiektu 14).

Niekiedy oprócz wychylenia wylewu na zewnątrz mamy do czynienia z jego płaskim wyciągnięciem ku wnętrzu naczynia (fragment z ara F25). Czasami owo wyciągnięcie ku wnętrzu występuje samodzielnie, np. w przypadku misy o łukowatych ściankach z ara I27 (ryc. 14:2). Podobne rozwiązanie jest znane z cmentarzyska w Kamieńczyku, pow. wyszkowski (Dąbrowska 1997, ryc. 38:7). Nietypowo pogrubiony ku wnętrzu jest wylew naczynia z ara F38. Wałeczkowato ukształtowane, pogrubione wylewy można uznać za cechę lateńską. Wylewy takie występują raczej w mniejszych formach. Mogą mieć profil zbliżony do kolistego, kiedy indziej zaś wyraźnie łezkowaty.

W analizowanym materiale widoczne jest również dążenie do urozmaicenia tektoniki wewnętrznej ścianki naczynia – przykładowo ucha ta misa z ara G30 ma zaznaczone płaszczyzny, oddzielone od siebie wyraźnymi graniami (ryc. 14:5; 15:4), niewidoczne na zewnętrznej ścianie naczynia. Przewężenie partii szyjki, jej ukośne ustawienie oraz wyraźne oddzielenie od barku naczynia to cechy starannie wykonanej formy z obiektu 102 (ryc. 9:4). Przykłady tego sposobu kształtowania naczynia w postaci wydzielania niemal pionowej strefy znajdujemy również

na innych stanowiskach kultury przeworskiej z materiałami datowanymi na młodszy okres przedrzymski. Specyficznie ukształtowany, silnie wydęty jest także brzusiec czarki z ara E30, powyżej którego znajduje się ustawiona niemal pionowo strefa. Znajduje ona bliskie analogie w materiałach z Ciecierzyna, pow. kluczborski (Martyniak i in. 1997, tab. CXII:2–3) czy Karczewca, pow. węgrowski (Dąbrowska 1973, tab. IV:12; VII:1; XIII:15). Omawiany element tektoniczny jest charakterystyczny przede wszystkim dla młodszej części młodszego okresu przedrzymskiego (faza III w ujęciu Hachmanna i Pazdy – Hachmann 1961; Pazda 1980, s. 4; równoznaczna ze stadium A3 w ujęciu Dąbrowskiej – Dąbrowska 1988, s. 62).

Znaczny stopień rozdrobnienia materiału odkrytego w trakcie badań na omawianym stanowisku sprawia, że analizę formalną użytkowanej ceramiki można oprzeć jedynie na nielicznych lepiej zachowanych naczyniach i fragmentach umożliwiających rekonstrukcję. Trzeba pamiętać, że przedmiotem badania jest stanowisko o charakterze osady, a nie nekropola. Rozważania dotyczące form zrekonstruowanych na podstawie większych fragmentów, np. przywylewowych wraz z barkiem i załomem brzuśca, opierają się na analogiach, mają przeto charakter hipotetyczny, aczkolwiek najprawdopodobniej niezbyt odległy od rzeczywistości. W zbiorze naczyń ze stanowiska można wydzielić dwie funkcjonalne kategorie ceramiki: ceramikę kuchenną, o większej grubości ścianek, oraz ceramikę stołową, zazwyczaj cienkościenne, wykonywaną staranniej. Obie kategorie ceramiki rejestrowano w każdej z wyraźnie zaznaczających się faz użytkowania osady. Podział ten nie pokrywa się w ścisły sposób z podziałem ceramiki na grupy o charakterze formalnym, w związku z czym materiał omawiano łącznie, opatrując tekst stosownymi komentarzami. W przypadku braku możliwości określenia funkcji naczyń wystąpiły trudności w nazewnictwie poszczególnych form, co rozwiązano poprzez ich opis (por. uwagi w Dąbrowska 1973, s. 499). Poniższy podział naczyń nawiązuje do istniejących już podziałów ceramiki kultury przeworskiej z okresu przedrzymskiego, a w dalszej części tekstu okresu rzymskiego (por. np. Martyniak i in. 1997; Liana 1970).

Wśród ceramiki kuchennej dominują naczynia o słabo zazwyczaj urozmaiconych profilach, które ogólnie można określić jako garnki (ryc.

9:1, 7; 11:1). Zazwyczaj cechują się one mniej starannym sposobem wykonania w porównaniu z innymi grupami formalnymi, aczkolwiek dbałość o precyzję wykonania poszczególnych elementów jest wciąż na wysokim poziomie. Ewentualny brak staranności może się niekiedy przejawiać np. nierównością ścianek lub nierównym przebiegiem krawędzi wylewu, większą grubościennością. Powierzchnie naczyń tej grupy są szorstkie lub chropowate, często dodatkowo schropowacane obrzucaniem powierzchni rzadką warstwą gliny. Charakterystycznym rodzajem naczyń garnkowatych spotykanych w zespołach z młodszego okresu przedrzymskiego są formy odwrotnie gruszkowate. Dla młodszego okresu przedrzymskiego charakterystyczne są także naczynia szerokootworowe (Pazda 1980, s. 27) o łukowatych ściankach i wylewie osadzonym bezpośrednio na barku, których większe egzemplarze moglibyśmy określić jako garnki, a mniejsze jako kubki (ryc. 9:3, 5–6). Naczynia te zaopatrzone są najczęściej w jedno, iksowato przewężone ucho. Spotykamy także formy bezuche, doniczkowate, o całkowicie zredukowanej tektonice (ryc. 9:2; 15:7), znajdujące odpowiedniki na innych stanowiskach kultury przeworskiej (np. Strumiennie, pow. krośnieński – Lewczuk 1997, tab. XVI:7; Karczewiec, pow. węgrowski – Dąbrowska 1973, tab. XXXII:9). Zarówno naczynia zachowane w całości, jak i duże fragmenty naczyń, przede wszystkim wylewy z zachowanymi partiami przywylewowymi, bardzo często mają profil zbliżony do odwrotnie gruszkowatego; maksymalną średnicę (wydętość brzuśca) naczynie takie osiąga w górnej strefie, umiejscowionej tuż poniżej barku, co jest cechą charakterystyczną dla młodszego okresu przedrzymskiego, szczególnie stadiów A1 i A2, przy czym formy bezuche od nich się wywodzące występują w stadium A3 (Pazda 1980, s. 27). Stan zachowania materiału sprawia, że w niewielu przypadkach jesteśmy w stanie wydzielić formy o zbliżonym do dwustożkowatego, baniastym brzuścu, o załomie brzuśca umieszczonym w pobliżu połowy wysokości naczynia. Do form tego typu odpowiadających typowi I, odmianie 2 Liany (1970) należy pojedynczy fragment z warstwy kulturowej na arze L27 (ryc. 9:7). W jego przypadku mamy do czynienia z delikatną odsadzką na barku. Formy tego typu datowane są na okres przedrzymski i przeżywają się aż po fazę B2 okresu rzymskiego (Liana 1970, s. 438; Pazda 1980, s. 28, 44–46).

Naczynia zasobowe zachowały się jedynie w szcążkowym stanie. Chodzi tu o bardzo duże formy grubościennie, do których produkcji zastosowano glinę silnie schudzoną gruboziarnistą, niesortowaną domieszką tłucznią – fragmenty takich naczyń, technologicznie nawiązujących do ceramiki okresu przedrzymskiego, znamy przede wszystkim z warstwy kulturowej, rzadziej z obiektów.

Wśród mis można wyróżnić formy o łagodnym, łukowatym (o różnej krzywiznie) profilu, formy z wyraźniej zaznaczoną, profilowaną szyjką oraz donicowate (ryc. 14). W zdecydowanej większości wylewy mis ukształtowane są poprzez fasetowanie. Bogato profilowane, fasetowane wylewy dominują w mniejszych formach tej grupy, będących już niejako na pograniczu mis i czarek. Odkryta w trakcie eksploracji warstwy kulturowej w okolicy obiektu 31 misa ma kolankowate ucho, a wewnętrzna powierzchnia jej wylewu jest fasetowana (ryc. 14:5; 15:4). Prawie identyczna jest misa z obiektu 276 (ryc. 15:2). Zbliżona stylistycznie, aczkolwiek pozbawiona fasetowania, jest misa z warstwy kulturowej na arze D23 (ryc. 14:6; 15:5). Generalnie można stwierdzić, że misy o szerokich, zdecydowanie wyłożonych wylewach związane są ze stadiem A1 młodszego okresu przedrzymskiego. Naczynia z Wrocławia-Widawy 17 bardzo silnie nawiązują stylistyką do bezuchych form znanych np. z Ciecierzyna, pow. kluczborski (por. Martyniak i in. 1997, tab. XIV:5; XXX:4), jednakże ich wylewy są zdecydowanie mniej masywne, delikatniejsze. Bardzo bliskie analogie znajdujemy z kolei na stanowiskach kultury przeworskiej młodszego okresu przedrzymskiego w Środkowym Nadodrzu (np. Zabór, pow. zielonogórski, faza I-II rozwoju kultury przeworskiej – Lewczuk 1997, tab. X:7) oraz w materiałach o cechach kultury jastorfskiej z Poznania-Nowego Miasta, gdzie występują egzemplarze uchate (z iksowatymi uchami – Machajewski, Pietrzak 2004, tab. VII:6), czy w Pławcach, pow. średzki (w Wielkopolsce – Makiewicz 2004, ryc. 3:2). Praktycznie identyczne uchate misy o fasetowanych delikatnych wylewach, esowatym profilu i krawędzi ściętej od wnętrza obecne są także w inwentarzach grupy gubińskiej kultury jastorfskiej, np. w Luboszcach (Domański 1975, tab. XV: h; XVII: n). Według Marschallecka misy o podwójnym ścięciu partii brzegu od wewnątrz (jego typ C) są związane głównie z samymi początkami okresu

późnolateńskiego (Marschalleck 1927, s. 232). Misy tzw. lateńskie (por. Martyniak i in. 1997, s. 50) należą do najczęściej spotykanych form w młodszym okresie przedrzymskim i prawdopodobnie dużą część ceramiki zachowanej w postaci fragmentów profilowanych wylewów można zakwalifikować do tej grupy.

Część fragmentów przywylewowych partii niewielkich naczyń o łukowatych ściankach można zaliczyć do czarek. Ich słabe urozmaicenie tektoniczne oraz specyficznie pogrubienie wylewów pozwala je datować na stadia A1–A2 okresu przedrzymskiego (ryc. 12:10). Zachowało się także kilka fragmentów niewielkich miseczek/czarek o kulistym kształcie brzuśca i zaokrąglonym dnie, które mogą mieć młodszą chronologię. Wylewy są niezgrubione i ustawione w przybliżeniu pionowo. Średnica naczyń wynosi od 10 do kilkunastu centymetrów. Egzemplarz odkryty na arze H39 ma dno ukształtowane bardziej płasko, co nadaje mu zarys zbliżony do cylindrycznego.

Stosunkowo liczne na stanowisku Wrocław-Widawa 17 były kubki – zróżnicowane pod względem staranności wykonania, wielkości, kształtu ucha i chronologii. Z młodszym okresem przedrzymskim (stadia A1–A2) wiązać można znaleziska kubków doniczkowatych (ryc. 9:5–6), szeroko rozpowszechnionych na różnych stanowiskach kultury przeworskiej (por. Strumiennie, pow. krośnieński; Zabór, pow. zielonogórski – Lewczuk 1997, tab. XVII:2–3; XXI:13; Nosocice, pow. głogowski – Tackenberg 1925, tab. 5:9, 13). Naczynie donicowate z ara J19 przypomina misę, ale ze względu na rozmiary można by je zakwalifikować do grupy kubków lub czarek (ryc. 14:7). Jest to bardzo prosta forma, o niewyszukanej tektonice, jednakże nie występuje ona licznie na stanowiskach „przeworskich”. Najbliższą analogię do niej stanowi młodszy, datowany na fazę B2/C1 egzemplarz z Jordanowa, pow. wrocławski (Pescheck 1939, ryc. 175:8); podobny egzemplarz znany jest także z Karczewca, pow. węgrowski (Dąbrowska 1973, tab. VII:21). Rzadko spotyka się fragmenty, które ze względu na specyficzne przewężenie partii szyjki i zaokrąglenie wylewu można zinterpretować jako pozostałości dzbanów (np. fragment z obiektu 14).

W młodszym okresie przedrzymskim dominują przede wszystkim baniaste i odwrotnie gruszkowate garnki, kubki z jednym, przewężonym iksowato uchem, misy o łukowatych

ściankach, a także misy ostrzej profilowane, przechodzące w okresie wczesnorzymskim w misy i wazy o ostrych załamach. W ceramice wczesnej fazy kultury przeworskiej widoczne są liczne zapożyczenia z ceramiki kultury lateńskiej. Ceramika celtycka stanowiła wzór chociażby dla garnków o zaokrąglonym i baniastym profilu czy esowatych mis (por. Dąbrowska 1988, s. 130); być może inspiracji lateńskich

można się dopatrywać także w niektórych odmianach zdobienia grzebykowego/miotłkowego na dolnych częściach naczyń. Bardzo charakterystyczną cechą tego okresu jest fasetowanie krawędzi wylewów. Delikatnie i płytko ryte ornamenty, które można uznać za typowe dla najstarszej fazy kultury przeworskiej (Dąbrowska 1988, s. 29), są w analizowanym zbiorze bardzo rzadkie.

CERAMIKA Z FAZY DATOWANEJ OD B2 DO C1

Bardzo licznie wśród materiałów odkrytych w trakcie badań stanowiska reprezentowane są źródła datowane na okres od stadium B2 do stadium C1. Towarzyszą im niekiedy materiały nieco starsze, o cechach stadium B1, ale na obecnym etapie badań są one jeszcze dosyć trudno uchwytnie. Z omawianą fazą zasiedlenia stanowiska Wrocław-Widawa 17 wiążą się liczne zabytki odkrywane w wypełniskach studni, które datowano metodą dendrochronologii. Zasadniczo datowanie absolutne jest zbieżne z datowaniem uzyskanym metodą analizy stylistyki czy ornamentyki, aczkolwiek istnieją pewne wyjątki. Omawianą fazę odróżniają od poprzedniej takie cechy jak: brak tendencji do fasetowania wylewów naczyń, brak iksowato przewężanych uch, liczne ornamenty palcowe i paznokciowe, zmiana repertuaru form naczyń, manifestująca się dużym udziałem silnie profilowanych mis i waz, pojawienie się naczyń garnkowatych zdobionych ornamentem krzyżujących się linii rytych. Duży procent stanowi ceramika stołowa o czernionych powierzchniach.

W omawianej fazie ceramika rzadko jest zdobiona. Fakt ten nie dziwi, zwłaszcza gdy weźmiemy pod uwagę cechy charakterystyczne inwentarza kultury przeworskiej, a także charakter stanowiska, na którym dominuje ceramika kuchenna. Częściej spotykamy się z występowaniem ornamentów na ceramice delikatnej roboty, przede wszystkim na cienkościennych naczyniach o gładkich powierzchniach barwy czarnej. W repertuarze wątków zdobniczych występujących na stanowisku można wyróżnić zdobienia wykonywane w technice rycia, różne odciski, zdobienia plastyczne oraz ornament wyswiecany. Najczęstsze są motywy wykonane w technice rycia. Najprostszym z nich jest pozioma linia albo układ takich linii równoległych do siebie. Wątek ten występuje zarówno na naczy-

niach cienkościennych, stołowych, jak i na ceramice kuchennej. W pierwszym wypadku często można go spotkać w strefie barku lub szyjki naczyń, ale także na wydzielonej nóżce – dla podkreślenia jej odrębności tektonicznej (ryc. 8:1, 3; 20:13). Ostatnie z wymienionych zdobień wystąpiło na licznych naczyniach z cementaryska w Kamieńczyku, pow. wyszkowski, w tym także na materiałach związanych z młodszym okresem przedrzymskim (por. Dąbrowska 1997, ryc. 101:18–19). Na powierzchniach ceramiki kuchennej motyw poziomej linii prostej stosowano najczęściej w połączeniu z innymi wątkami. Uwaga ta dotyczy także ceramiki stołowej – w jej przypadku wątek ten ogranicza strefę występowania innego, zazwyczaj bardziej skomplikowanego ornamentu (ryc. 17:3, 7, 10). Wśród ornamentów rytých złożonych można wyróżnić grupy krzyżujących się pod różnymi kątami linii, pokrywające prawie całe powierzchnie brzuśców, szczególnie strefy barków naczyń, dolnych części i części przydennych; linie te tworzą niekiedy motyw sieciowy (ryc. 16:1; 25:6). Zdobienie to jest obecne głównie na ceramice kuchennej kultury przeworskiej, występuje zarówno na osadach (np. Obrowiec, pow. krapkowicki – Godłowski 1973, tab. XXI :1), jak i na stanowiskach sepulkralnych (np. Radosław, pow. górowski – Pfützenreiter 1929, ryc. 2:2; Świętoszyn, pow. milicki, stanowisko X – Błażejowski 2001, ryc. 5), a charakterystyczne jest przede wszystkim dla naczyń datowanych na młodszy okres rzymski, od stadium B2b po C1 (np. obiekty 1011, 1112, 1132, 1135, 1139). Niektóre linie proste poprowadzone są bardzo niedbale (ryc. 19:15), niektóre są wykonane grzebykiem (obiekty 39, 204) i mają przebieg pionowy, przypominając niekiedy ornamenty występujące na ceramice celtyckiej (obiekt 204 – studnia datowana bezwzględnie na czasy po

138 r.; kubek uchaty z warstwy kulturowej na arze G36; obiekt 10), lub rozchodzą się promieniście, począwszy od partii dna (ryc. 16:6; 21:4–5). Także w tym drugim przypadku nie można wykluczyć inspiracji płynącej od ceramiki celtyckiej, pokrywanej ornamentem motylkowym. Czasami omawiane ornamenty grzebykowe przyjmują postać równoległych ciągów nachylnych prostopadle do płaszczyzny dna (ryc. 19:12). Warto przy tym zaznaczyć, że taki rodzaj ornamentu spotykany jest m.in. już w grupie nadodrzańskiej kultury jastorfskiej (por. Długie, pow. stargardzki, czy Lubieszewo, pow. gryficki – Wołagiewicz 1981, ryc. 27:6, 12). Motyw ten spotykany jest także często w nadłabskim środowisku kulturowym, ale również w kontekście elementów o proveniencji reńsko-wezerskiej w zespołach kultury przeworskiej. W tym wypadku grupy linii pionowych wykonanych grzebykiem, oddzielone od siebie pozbawioną ornamentu przestrzenią, ograniczone są od góry wykonanym grzebykiem pasmem poziomym, a ornament można datować na stadium C1a (por. Błażejowski 2007, s. 72; Młodzikowo, pow. średzki (w Wielkopolsce), grób 107, 158 – Dymaczewski 1958, ryc. 188:26; 271:8; Tarnów Opolski, pow. opolski – Godłowski 1973, tab. LI:6; Sobocisko, pow. oławski – Pazda 1980, ryc. 5:11). Czasami linie pionowe wykonano w mniejszej odległości od siebie i w pewnym stopniu niedbale. Motyw pionowych żłobków, naniesionych na ściankę ceramiki w niewielkich odległościach, spotkać można w innych strefach *Barbaricum*, chociażby na osadzie w Blučinie, okr. Brno-Venkov, w materiałach datowanych na fazę B2/C1 (Droberjar 1997, ryc. 8:16). Poziome, nieco niestarannie wykonane wielokrotne pionowe linie ryte pokrywają powierzchnię naczynia z grobu 1 z Nososic, pow. głogowski (Tackenberg 1925, tab. 13:10). Gęsto rozmieszczone linie pionowe i poziome wykonane grzebykiem pokrywają całą strefę poniżej załomu brzuśca naczynia z Komorówka, pow. trzebnicki (Pescheck 1938, tab. 27:1). W pewnych przypadkach grupy linii rytých przecinają się (fragment z ara B28). Bardzo starannie naniesione, nakładające się na siebie ukośnie linie ryte wykonane grzebykiem występują poniżej załomu brzuśca i na przydennej partii naczynia z warstwy kulturowej. Podobny sposób zdobienia ścianki widoczny jest na naczyniu z Wrocławia-Kozanowa (Pescheck 1939, tab. 23:17), zresztą na tym stanowisku można spotkać pełen repertuar zdobień grze-

bykowych pokrywających strefę poniżej załomu brzuśca naczynia (Pescheck 1938, tab. 28:1–17). Niemal identyczne, delikatnie naniesione pasma obecne są na ceramice z osady w Branču, okr. Nitra (Kolník i in. 2007, tab. 4:15). Niektóre naczynia garnkowe z Wrocławia-Widawy ornamentowane są wyprowadzanymi z płaszczyzny dna równoległymi do siebie ukośnymi liniami, niekiedy nawet rytymi głęboko (ryc. 19:2–3).

Niezbyt powszechny w materiałach kultury przeworskiej, aczkolwiek w ostatnim czasie rejestrowany coraz częściej, jest ornament występujący na naczyniu z obiektu 1139, mający postać grup składających się z czterech wykonanych grzebykiem linii o łukowatym przebiegu, ograniczonych od góry liniami o przebiegu zbliżonym do poziomego (ryc. 19:1). Naczynie gęsto zdobione łukowatymi pociągnięciami grzebyka pochodzi z obiektu 568. Fragment naczynia z ara C27 pokryty jest rzadko rozmieszczonymi liniami wykonanymi grzebykiem, zachodzącymi na siebie ukośnie. Również niezbyt typowe dla kultury przeworskiej jest zdobienie wielożębnym narzędziem grzebykowym mające postać łuków wyprowadzanych z dolnej partii naczynia ze szczytem w strefie załomu brzuśca. Poza dwustożkowatym kubkiem uchатыm odkrytym w warstwie kulturowej (ryc. 25:9) motyw ten zastosowano także na kilku innych naczyniach, m.in. na misie o łukowatych ściankach z obiektu 1139. Wzmiankowany powyżej kubek i występujące na nim zdobienie znajdują bliską analogię na cmentarzysku w Sobocisku, pow. oławski – w grobie 22 wystąpił tu identycznie zdobiony kubek uchaty, z nieco inaczej ukształtowanym załomem i wylewem, towarzyszył mu także drugi, podobny egzemplarz (Pescheck 1939, ryc. 101:4). Bardzo podobna i podobnie zdobiona forma pochodzi także z osady we Wrocławiu-Kozanowie (Pescheck 1939, ryc. 23:3). Także dwustożkowata misa z ara H37 zdobiona jest tym gęsto rozmieszczonym na całej dolnej partii naczynia motywem łuków wykonanych grzebykiem (ryc. 26:11). Motyw łuków wykonanych narzędziem grzebykowym bardzo powszechnie występuje na terenie Moraw oraz Górnego i Środkowego Nadłabia i zasadniczo w kulturze przeworskiej nie należy do najczęściej spotykanych (wątek 340 w ujęciu Droberjara 1997). Nieliczne naczynia zdobione w tej technice znane są m.in. z cmentarzyska w Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 54:2; 144:1; 146:1). Ornament wykonany

grzebykiem mający postać głównie zwieńczonych łukowato „arkad” (por. ryc. 25:9; 26:11) występuje według Błażejewskiego w stadium B2 na stanowiskach przeworskich o ewidentnych koneksjach nadłabskich (Błażejewski 2007, s. 71). Ogólnie należy stwierdzić, że motywy wykonywane narzędziami wielozębnymi występują w omawianym zbiorze na ceramice grubościennej i o średniej grubości ścianek, wykonanej mniej starannie i o niewygladzanych powierzchniach.

Na cienkościennej ceramice stołowej spotkać można bardziej złożone i finezyjne sposoby zdobienia powierzchni. I tak np. ornament w kształcie trójkątów wypełnionych kreskowaniem obecny jest na barku naczynia z obiektu 584 (ryc. 16:3). Piękny ornament wstęgi wypełnionej kropkowaniem oraz umieszczonego poniżej zygzaka wykonano na naczyniu z obiektu 599 (datowanie dendrochronologiczne – po 117 AD; ryc. 17:8; 27:6). Identyczny układ wystąpił także na naczyniu z Nowej Wsi Wrocławskiej, pow. wrocławski, gdzie również wstęga umieszczona została poniżej nacinanego ukośnie wałeczka (Pescheck 1939, tab. 22:6), a ponadto na stosunkowo niedalekim od Wrocławia-Widawy stanowisku we Wrocławiu-Popowicach (Pescheck 1939, tab. 26:1) oraz chociażby w Dobrej, pow. oleśnicki (Pescheck 1939, ryc. 176:6).

Bardzo drobne dołeczki tworzące linie proste zdobią powierzchnię naczynia z obiektu 1001 (ryc. 16:2), co ciekawe, identyczne ornamenty znane są z terenu Środkowego Nadłabia, np. ze stanowiska w Dewitz, Kr. Leipzig (Meyer 1971, ryc. 126:2). Drobne koliste zagłębienia układać się mogą w wątek naprzemiennie ustawionych trójkątów, przy czym w przeciwieństwie do najczęstszego rozwiązania (ograniczenie liniami poziomymi – por. np. Kamieńczyk, pow. wyszkowski – Dąbrowska 1997, tab. VII-9-1; Dobrzykowice Wrocławskie, pow. wrocławski – Pescheck 1939, ryc. 172; Wymysłowo, pow. gostyński – Jasnosz 1952, ryc. 35:4; 36:2) pozostają one ograniczone od góry jedynie płytkim i względnie szerokim rowkiem (ryc. 16:9). Skomplikowany układ odcisków jodełki dochodzącej do kolistych zagłębień widnieje na powierzchni jednego z naczyń z warstwy kulturowej na arze E30 (ryc. 16:10). Zbliżony motyw wykonany w technice kółka zębatego widnieje na ścianie naczynia z grobu 298 w Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 303:4). Co ciekawe, analogiczny ornament pojawia się

w kręgu sztuki wczesnobizantyńskiej, a także na ceramice wczesnośredniowiecznej (por. Bodnar i in. 2006, ryc. 3:a). Bardzo bliską analogię stanowią (datowane na młodszy i późny okres rzymski) fragmenty ceramiki siwej z Kośc-Šebastovic i miejscowości Peder, okr. Košice na Słowacji (Lamiova-Schmiedlova 1968, ryc. 12:7; 42:43). Złożony ornament znajduje również bardzo bliski odpowiednik w datowanym na młodszy okres przedrzymski fragmencie z Nosocic, pow. głogowski¹. W tamtym przypadku koliste zagłębienia, stanowiące niejako zwornik ornamentu, połączone są prostymi liniami, wykonanymi kółkiem zębatym. Wstęgi w układach meandrowych, krokwiastych bądź blankowych mogą być wypełniane bądź kropkowaniem (ryc. 16:7; 17:8; 27:6), bądź poziomymi kreskami. Warianty motywu meandry pojawiają się już w stadium A3 i upowszechniają we wczesnym okresie rzymskim (Godłowski 1977, s. 159–160). Ornament wstęg wykonanych trójzębnym kółkiem zębatym występuje na powierzchni fragmentu z warstwy kulturowej (ryc. 16:13). Najbliższą terytorialnie analogię do naszego egzemplarza stanowi zdobiony kółkiem zębatym fragment z Wrocławia-Kozanowa, z kolei identyczny układ, tzn. zakreskowana ukośnie wstęga ponad wątkiem odcisków, pochodzi z Kobylic, pow. trzebnicki (Pescheck 1939, ryc. 17:5). Powszechny jest pogląd, że ceramika zdobiona ornamentem wykonywanym za pomocą kółka zębatego, występująca na stanowiskach wczesnego okresu rzymskiego, jest wyrazem kontaktów z grupami nadłabskiego kręgu kulturowego, gdzie zdobienie to pojawia się na przełomie er (Hołowińska 1949, s. 73–83; Pazda 1983, s. 191; Błażejewski 2007, s. 70). W północnej części Dolnego Śląska i w południowej Wielkopolsce ornament ten przeżywa się po stadium C1, występując także w zespołach wykazujących cechy charakterystyczne dla Germanów reńsko-wezerskich (Błażejewski 2007, s. 69–70). W materiałach z Wrocławia-Widawy, obok ładnych przykładów tego zdobienia, mamy do czynienia także z naśladownictwem motywu. Na naczyniu z obiektu 1001 (ryc. 16:2) dosyć nieudolnie odcisnięte zostały układające się w pionowe linie delikatne zagłębienia. Bliską analogię dla tego egzemplarza stanowi naczynie z Kociny, pow. ostrowski, stanowisko 2 (Błażejewski 2007, ryc. 43).

¹ Zbiory Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, nr inw. 2529:28, nr inw. fot. 5801.

Często powierzchnia naczyń odkrytych we Wrocławiu-Widawie 17 pokryta jest ornamentem naprzemianległych ukośnych kresek, ornamentem krokwiastym czy ornamentem grup ukośnych kresek umieszczanych pomiędzy prostymi liniami rytymi lub na niskim, plastycznym wałeczku (ryc. 17:3, 7, 10). Zdobienia tego typu są powszechne na ceramice przeworskiej, przy czym występują także na ceramice związanej z młodszym okresem przedrzymskim (por. np. liczne formy z cmentarzyska w Ciecierzynie, pow. kluczborski – Martyniak i in. 1997, *passim*; znaleziska z Głoski, pow. średzki; Stogów, pow. strzeliński – Pescheck 1939, ryc. 169:5; 163:1–2; materiały z Jaksonowa, pow. wrocławski, znajdujące się w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu²; materiały z Karczewca, pow. węgrowski – Dąbrowska 1973, tab. III:9; IV:15; XII:1).

Przejdźmy z kolei do ornamentów wykonywanych przez odciskanie, zarówno koniuszków palców czy paznokci wytwórcy (z różnie użytą siłą), jak i prostych przyrządów o różnym kształcie. W pierwszym wypadku otrzymujemy bogaty repertuar zdobień palcowych i paznokciowych występujących w różnych układach. Rzadko można spotkać układ pojedynczej linii poziomej utworzonej przez odciski (obiekt 6 – odciski paznokciowe na barku naczynia, obiekt 33 – tuż pod krawędzią naczynia; por. też ryc. 19:8, 10). Pionowe układy dołków palcowych pokrywają znaczne partie naczynia z obiektu 556 (datowanie dendrochronologiczne na okres po 169 i 175 AD), począwszy od załomu brzuśca aż po dno (ryc. 21:2; 22:5), występują także na naczyniu z obiektu 308 (datowanego metodą dendrochronologiczną na okres po 105 AD; ryc. 19:7). Ornament bardzo drobnych i gęsto upakowanych na niemalże całej powierzchni naczynia odcisków samej końcówki paznokcia występuje na kilku naczyniach ze stanowiska Wrocław-Widawa 17. Dotyczy to np. formy z obiektu 568 (ryc. 22:7). Gęsto rozmieszczone nakłucia paznokciowe pokrywają także powierzchnię naczynia z Serbów, pow. głogowski³. Z kolei znaczna część naczynia z grobu 9 ze Stogów, pow. strzeliński (Ibragimow 2008, tab. IV:5) pokryta jest nieregularnie rozmieszczonymi od-

ciskami dołków palcowych, co stanowi analogię do naczyń z obiektu 568 z Wrocławia-Widawy 17. W materiałach z Cieblowic Dużych, pow. tomaszowski, ceramika zdobiona gęsto upakowanymi odciskami palcowymi datowana jest na stadium B2b, fazę B2/C1 i stadium C1a (Dziegielewska, Kulczyńska 2008, tab. XXXII 41:3; XLI 51:22). W podobny sposób, tzn. samym odciskiem paznokcia, ozdobiony został wylew misy o kształcie odcinka kuli z obiektu 33 – w tym wypadku motyw układający się w linię poziomą biegnie tuż pod jego krawędzią. Powierzchnia słabo profilowanego garnka z obiektu 568 poza partią wylewu w znacznej części pokryta jest płytkimi odciskami opuszka palca (ryc. 19:5). Bardzo bliską analogię do takiego zdobienia stanowi egzemplarz ze Stogów, pow. strzeliński (Pescheck 1939, ryc. 79:3), bardzo podobne jest też naczynie z Sadowia, pow. ostrowski (Godłowski 1981, tab. V:13).

Charakterystyczny jest ornament występujący na powierzchni jednego z naczyń odkrytych w warstwie kulturowej na arze E33. Poza strefą bezpośrednio przylegającą do wylewu cała powierzchnia zachowanego fragmentu pokryta jest zachodzącymi na siebie, bardzo gęsto upakowanymi zaszczypami (ryc. 17:6; 18:1). Tego typu zdobienie znajduje bliskie analogie na obszarze północnej części Dolnego Śląska (np. Zubrza, pow. górski – Pescheck 1938, tab. 27:6; wiele stanowisk w dorzeczu Baryczy), w południowej Wielkopolsce i w strefie pogranicza śląsko-wielkopolskiego (Błażejowski 2007, s. 62–64). Zdobienie to spotkać można również na terenie zajęтым przez Germanów reńsko-wezerskich (Błażejowski 2007, ryc. 37), a dalej w strefie Środkowego i Górnego Nadłabia, gdzie ściśłą analogię dla naszego naczynia stanowi egzemplarz z Blučiny, okr. Brno-Venkov na Morawach (Droberjar 1997, tab. 5:21), a ponadto z Drnholca, okr. Břeclav (Tejral 2008, s. 69). Ornament ten można wiązać przede wszystkim ze stadium B2 i fazą B2/C1. Płasko ukształtowana krawędź wylewu omawianego naczynia pokryta jest zachodzącymi na siebie, gęsto rozmieszczonymi łukowatymi odciskami paznokcia (ryc. 8:4). Ten sposób zdobienia naczyń znajduje analogie na stanowiskach kultury przeworskiej m.in. w dorzeczu Bzury, a według części badaczy typowy jest także dla materiałów występujących na Półwyspie Jutlandzkim (Skowron 2006, s. 99, tab. XXXVIII:2).

² Zbiory Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, nr inw. MAW/III/653.

³ Zbiory Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, nr inw. 31:24.

Ornamentyka plastyczna występuje na ceramice kultury przeworskiej stosunkowo rzadko, co znajduje potwierdzenie również w materiale ze stanowiska Wrocław-Widawa 17. Jeżeli pominiemy pewne techniki wzbogacania wystroju naczyń poprzez profilowanie jego ścianek różnego rodzaju odsadzkami czy uskokami (jak ma to miejsce np. w wykonanej na kole garncarskim ceramice siwej) i skupimy się na ornamentyce plastycznej *sensu stricto*, to okaże się, że repertuar wątków ogranicza się (poza odciskami palcowymi i paznokciowymi) właściwie tylko do plastycznych listew, zagłębień i guzków. Najczęściej można spotkać motyw plastycznej linii poziomej, przy czym występuje ona na naczyniach datowanych zarówno na młodszy okres przedrzymski, jak i na okres wczesnorzymski, a także na późnorzymskiej ceramice siwej.

Koliste zagłębienia flankują boki i podstawę ucha naczyń wazowatych z warstwy kulturowej (ryc. 18:9). Tworzą układ trójkowy, spotykany nie tylko na ceramice przeworskiej, ale również na ceramice innych kultur środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (por. np. flankowanie uch zagłębieniami i guzkami w Dölzig, Kr. Leipzig, Gundorf, Kr. Leipzig, czy Eilenburg, Kr. loco, na terenie Środkowego Nadłabia – Meyer 1971, ryc. 131:3–4; 132; 142). Załom brzuśca cienkościennych wazy z obiektu 568 podkreślony jest rodzajem plastycznego wałeczka (ryc. 24:3). Analogiczny sposób zaznaczenia elementów tektonicznych naczyń znajdujemy na naczyniu pochodzącym ze Stogów, pow. strzebiński (Pescheck 1939, ryc. 14:1).

Plastyczne listewki wychodzące od dolnego krańca kolankowatych uch (w liczbie trzech) i zachodzące na dno umieszczono na starannie wykonanej misie z obiektu 599 (ryc. 17:10; 26:4–5). Pośrodku dna znajduje się koliste zagłębienie. Formę tę można zaliczyć do VI grupy wg Liany (1970). Przyjmuje się, że pokrywające brzuśce i dna niskich naczyń misowatych (czyli zazwyczaj form bezuchych) listewki lub żeberka są naśladownictwem plastycznych zdobień rzymskich naczyń szklanych (Mistewicz 2006, tam starsza literatura; Hegewisch 2005, ryc. 1–4). Plastyczne żeberka występują na misach w liczbie od trzech do pięciu, ale spotyka się także egzemplarze ozdobione ponad 10 listewkami (Mistewicz 2006, tab. II:3; III:4, 10, 17; V). Apogeum ich występowania w kulturze przeworskiej przypada na stadium B2 i fazę B2/C1

(Mistewicz 2006, s. 162). Ornament obecny na dnie czarki z obiektu 599 ma bliskie terytorialnie i stylistycznie analogie na stanowiskach we Wrocławiu-Kozanowie (Pescheck 1939, tab. 21:8) czy w Nosolicach, obecnie Głogów-Nosocice, pow. głogowski (Petersen 1932, ryc. 2:3). W obu tych przypadkach chodzi o naczynia bezuche, wobec czego forma widawska na ich tle jest swego rodzaju *novum*. Według A. Mistewicz zdobione żeberkami naczynia form innych niż misy występują przede wszystkim na terenie Polski Środkowej i na Kujawach (Mistewicz 2006, s. 161–162). Warto nadmienić, że prowincjonalnorzymska inspiracja znajduje dalekie echo również w naczyniach zdobionych ornamentem wklęsłym (Mistewicz 2006, s. 161), a przykładem jest miseczka o niemal pionowo ustawionym wylewie z obiektu 786, zdobiona na dnie grupami czterech linii rytych (ryc. 17:5; 23:6). Dno naczyń ozdobione jest biegnącymi promieniście od jego środka rytymi liniami prostymi. Strefa tuż powyżej załomu jest ozdobiona trzema liniami poziomymi. Misy tego typu, pokryte podobnym ornamentem i o podobnej formie, znane są z innych stanowisk kultury przeworskiej. Bliską analogię stanowią tutaj następujące egzemplarze: z Krapkowic, pow. loco (Godłowski 1973, tab. XXII:8), z cmentarzyska w Nadkolu, pow. węgrowski (Andrzejowski 1998, ryc. 46:2), czy z nekropoli w Kamieńczuku, pow. wyszkowski – por. Dąbrowska 1997, ryc. 118–239:4 (nieco odleglejsza analogia z tego samego stanowiska – Dąbrowska 1997, ryc. 85:7). Nadmienimy, że chronologia bezwzględna studni 786 (na podstawie analizy drewna) została ustalona na okres po 165 AD, pokrywa się więc z datowaniem materiału opartym na jego cechach stylistycznych.

Misy o łukowatych ściankach rzadko są pokryte ornamentem; wyjątkiem jest fragment z warstwy kulturowej na arze C25, pokryty ornamentem wstęgi wypełnionej poziomymi kreseczkami. Ma on analogię np. w Nosolicach, pow. głogowski (Tackenberg 1925, tab. 23:4), oraz w Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 156:3, 6 – w układzie pięciu linii). Na stanowisku we Wrocławiu-Widawie rzadko występuje ornament w postaci płytkich, kolistych dołków (ryc. 18:5, 8–9). Jego wariantem jest motyw gęsto pokrywający przydenną partię naczyń z obiektu 1001 (ryc. 18:4), wykonany przez odcisnięcie opuszka palca. Znajduje on analogie m.in. na cmentarzysku w Świętoszynie,

pow. milicki, związanym z fazą B2/C1 i stadium C1 (Masojć, Bronowicki 2000, ryc. 6:1), a także w Miłochowicach, pow. milicki (Pescheck 1938, ryc. 1:4 – motyw pojedynczych zagłębień).

Niektóre naczynia grubej roboty (przede wszystkim garnki) zaopatrywane są w plastyczne listwy lub guzy o owalnym kształcie (ryc. 18:2). W kulturze przeworskiej tego typu uchwyty nie występują często (por. np. materiały z Głubczyc, pow. *loco* – Godłowski 1973, tab. 9–11). Na powierzchni jednego z naczyń widnieją odciski zaokrąglonego patyczka, odciskanego w ściance ukośnie od dołu (ryc. 18:10) – ścisłą analogię do naszego egzemplarza stanowi forma z Puław-Włostowic, pow. puławski (Andrzejowski i in. 2004, ryc. 14:70), bardzo podobnie zdobione jest też naczynie z Miłochowic, pow. milicki (Pescheck 1938, ryc. 1:7), oraz Ligoty Wielkiej, pow. nyski (Godłowski 1973, tab. X:6). Tępo zakończony i węższy patyczek posłużył z kolei do ozdobienia partii załomu brzuśca naczynia z warstwy kulturowej (ar E33) – odciski tworzą poziomy układ, obniżający się nieco w miejscu przyłączenia ucha naczynia (ryc. 16:12). Odciski łukowato zakończonej szpatułki znajdują się na ściance naczynia z warstwy kulturowej na arze F38 (ryc. 18:6). Ścianka naczynia o czarnej barwie powierzchni z ara J19 pokryta jest grupami równoległych do siebie, dość szerokich i płytkich żłobków o ukośnym przebiegu, umieszczonych poniżej dookolnej linii poziomej. Ornament ten od razu nasuwa skojarzenia z ceramiką obszaru nadłabskiego – por. np. stanowisko Blučina 1, okr. Brno-Venkov (Droberjar 2002, s. 21) czy szczególnie Mušov na Piskach, okr. Břeclav (Droberjar 2002, s. 201).

Sposób kształtowania partii przywylewowych niektórych naczyń grubej roboty może w efekcie przypominać celowe zabiegi ornamentacyjne. Uwaga ta dotyczy np. przysadzistego naczynia z wypełniska studni 556 (ryc. 21:3; 22:4; analogie do tego sposobu kształtowania wylewów ceramiki związanej z młodszymi fazami rozwoju kultury przeworskiej znamy chociażby z Ligoty, pow. oleski – Godłowski 1973, tab. XV:7–8, 11–12). Również ślady formowania partii przydennych poprzez przemieszczanie masy garncarskiej pozostawiają niekiedy regularny wątek bruzd i wklęsłości, co dotyczy szczególnie naczyń garnkowatych dużych rozmiarów. Aczkolwiek są to zabiegi o charakterze formującym, nie sposób jednak ich

efektom odmówić regularności i urozmaicenia wystroju naczyń.

Kilka uwag należy sformułować w odniesieniu do tektoniki naczyń datowanych na okres od stadium B2 po stadium C1. W analizowanym materiale na ceramice kultury przeworskiej ucha występują stosunkowo rzadko. Spotyka się je głównie na kubkach, garnkach oraz wazach. Dominują ucha taśmowate o różnej grubości, masywności, kształcie i profilu, co obrazuje m.in. ryc. 10, na której przedstawiono fragmenty datowane zarówno na młodszy okres przedrzymski, jak i na stadia od B2 do C1. Na jednym z odkrytych fragmentów zachował się ślad pozwalający wnioskować o sposobie łączenia ucha ze ścianką naczynia (ryc. 8:10) – otóż w tym przypadku ucho zostało wpuszczone w ściankę za pomocą czopa o średnicy mniejszej niż średnica ucha, przy czym czop nie przechodził do wnętrza naczynia. Ucha wałeczkowate związane są przede wszystkim z naczyniami garnkowatymi i formami, które moglibyśmy określić jako amfory. Kolankowate ucho kubka/czerpaka z obiektu 568 jest w charakterystyczny sposób spłaszczony bocznie (ryc. 10:12). Specyficzne ukształtowanie uch spotkać można w bogato ornamentowanych formach ceramiki stołowej, np. ucha misy z obiektu 599 wyciągnięte są w charakterystyczny sposób do góry (ryc. 10:3) – rozwiązanie takie ma analogię (dotyczy to również formy) w Piskorzowie, obecnie Pieszycach-Piskorzowie, pow. dzierzoniowski (Pescheck 1939, ryc. 99). Wśród pozyskanych w trakcie badań fragmentów ceramiki można spotkać także fragmenty zaopatrzone w ucha kolankowato zgięte (ryc. 10:11; 21:1) – jako analogię por. np. egzemplarz z Komarówka, pow. trzebnicki (Pescheck 1939, tab. 25:1). Podwójny układ uch, w tym wypadku kolankowato załamanych, występuje na naczyniu z obiektu 547 (ryc. 21:1), a także na kolejnym, nietypowym naczyniu z obiektu 599 (ryc. 25:2). Układ trzech uch spotykamy na pięknie zdobionym naczyniu z obiektu 584 (ryc. 26:4–5). Zachowane szczątkowo ucho dzbana z obiektu 581 zaopatrzone jest w kanalik (ryc. 10:1). Taki sposób uformowania ucha znany jest także z innych stanowisk kultury przeworskiej, np. z Kalinowa, pow. opolski (Godłowski 1981, tab. IV:17), czy Szczedrzyka, pow. opolski (Godłowski 1973, tab. XXXVIII:3), i wiąże się raczej już z młodszą i późną fazą rozwoju kultury przeworskiej. Różne jest, rzecz jasna, światło otworu uch, co wynika z jednej

strony z wielkości naczynia, na którym ucho umieszczono, z drugiej zaś z jego formy.

Wylewy naczyń są ukształtowane: pionowo, zachylone do wewnątrz i (co jest rozwiązaniem najczęstszym) wychylane na zewnątrz (ryc. 17:3, 12). Krawędź zazwyczaj pozostaje niezgrubiona i zaokrąglona (ryc. 21:3), często jest jednak nieco pogrubiona albo płasko ścięta (ryc. 21:1–2). Z pocienianiem krawędzi wylewu spotkać się można w różnych grupach formalnych (por. ryc. 23:1). W analizowanym materiale mamy do czynienia z pełnym spektrum sposobów formowania den naczyń, począwszy od den zupełnie niewyodrębnionych, aż po dna uformowane w wysokie nóżki. Dna niewyodrębnione występują przede wszystkim w naczyniach garnkowatych (także w innych formach, głównie kubkach i misach), i to zarówno datowanych na młodszy okres przedrzymski, jak i wiązanych z wczesnym, młodszym i późnym okresem rzymskim oraz okresem wędrówek ludów (por. np. ryc. 10:12; 20:1, 3, 10). Niekiedy dna naczyń wyodrębnione jest niejako „automatycznie” w procesie formowania naczynia i budowania jego części przydennej, uzyskując zarys zbliżony nieco do trapezowego, niekiedy zaś zupełnie nieregularny, z licznymi śladami ugniatania (ryc. 20:2; 21:3). Ceramika o charakterze stołowym, przede wszystkim formy wazowate o gładkich czarnych powierzchniach, charakteryzuje się wyodrębnieniem stopki. Rzadko przejście brzuśca w dno jest niezaznaczone – dotyczy to szczególnie waz lejowatych. Wyodrębnione dna uformowane są w rodzaj pierścienia (ryc. 20:6), kiedy indziej są cylindryczne (ryc. 20:8) lub trapezowate w zarysie (ryc. 24:2, 4). Wyodrębnienie stopki dotyczy także naczyń miniaturowych, naśladujących często formy „pełnowymiarowe” (ryc. 1; 28:3, 8). Nierzadko miejsce przejścia stopki w dolną część brzuśca oddzielone jest dodatkowo poziomą linią rytą (lub kilkoma takimi liniami) oraz pierścieniem. To ostatnie rozwiązanie można spotkać stosunkowo licznie na cmentarzysku w Kamieńczyku, pow. wyszkowski (Dąbrowska 1997, ryc. 101:18–19).

Ostre profilowanie ścianek naczyń, szczególnie charakterystyczne dla ceramiki ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego i fazy B okresu rzymskiego, ma niezaprzeczone walory ozdobne. Starannie wykonane cienkościenne naczynka wazowate i misowate o powierzchniach barwy czarnej występują zarówno w obiektach, jak i w warstwie kulturowej. Ich dno jest ufor-

mowane w wyraźnie zaznaczoną stopkę, dolna partia brzuśca ma kształt najczęściej lejkowaty, ostry załom brzuśca często przechodzi w bark. Wylew naczynia wychylony jest lejkowato na zewnątrz.

Często, jak miało to miejsce również w przypadku naczyń z młodszego okresu przedrzymskiego, powierzchnie naczyń są szorstkie lub chropowate, niekiedy celowo schropowaczone poprzez narzucenie na powierzchnię warstwy rzadkiej gliny. Tektonika naczyń garnkowatych jest z reguły mało urozmaicona – przeważają formy o esowatym profilu, obok których można spotkać egzemplarze jajowate (ryc. 21:2), workowate, a także naczynia o brzuścach baniastych i dwustożkowate, w większości wypadków (poza naczyniami ze studni) zachowane we fragmentach niepozwalających na rekonstrukcję formy. O części naczyń jajowatych i workowatych możemy wnioskować jedynie na podstawie zachowanych ich partii den i przydennej (ryc. 21:4–6).

Kilka form garnków zachowanych w dobrym stanie pochodzi z wypełnisk studni. I tak np. w obiekcie 556 (datowanie: 169 i 175 AD) odkryto jajowaty garnek zdobiony pionowymi grupami odcisków paznokciowych (ryc. 21:2). W jego formie widać pewną niestaranność, przejawiającą się w nierównym ukształtowaniu partii wylewu. Z tego samego obiektu pochodzi niestarannie wykonany przysadzisty garnek o profilu zbliżonym do dwustożkowego, z widocznymi śladami ugniatania partii przywylewowej, z wyodrębnioną stopką (ryc. 21:3; 22:4). Analogie do tego typu niestarannych form znaleźć można na całym obszarze kultury przeworskiej, chociażby w Babicach, pow. głuchozyczki (Godłowski 1981, tab. V:4), Ligocie, pow. oleski (Godłowski 1973, tab. XV:8), czy Cieślówicach Dużych, pow. tomaszowski (Andrzejowski i in. 2004, ryc. 14:40; Dziegielewska, Kulczyńska 2008, tab. IV 9:3; LXXXI 129:4). W Cieślówicach omawiane naczynia są datowane na stadium B2 i B2b–C1a, chronologia osady w Ligocie zamyka się w stadiach C1–C2. Bardzo podobne naczynie znane jest także z cmentarzyska w Kamieńczyku, pow. wyszkowski (Dąbrowska 1997, tab. 33:4). Garnki tego typu najczęściej można wiązać z fazami B i B2/C1 okresu rzymskiego. W naszym przypadku mają one nieco późniejszą pozycję chronologiczną – na podstawie badań dendrochronologicznych datę budowy studni 556 określono na lata 169 i 175, co w chronologii

względnej odpowiadałoby stadium C1, ewentualnie fazie B2/C1.

Naczynia garnkowe w przeważającej większości nie są zdobione. Jeżeli ich powierzchnie są pokryte ornamentem, to zazwyczaj tworzą go nieskomplikowane wątki krzyżujących się prostych linii rytych lub odciski palcowe i paznokciowe. Wyjątkowo układają się one w bardziej skomplikowane wzory. Zachowany w całości jajowaty garnek z wypełniska studni 556 zdobiony jest pionowymi, w przybliżeniu równoległymi do siebie układami odcisków paznokciowych rozchodzących się od dna (ryc. 21:2). Na wewnętrznej powierzchni widoczne są ślady substancji organicznej. Krawędź wylewu jest nieco pocieniona. Na dnie naczynia widnieją dwie równoległe proste linie ryte, które – jak się wydaje – nie powstały przypadkowo, ale mają jakieś symboliczne znaczenie. Analogiczne układy ornamentów paznokciowych można spotkać także na naczyniach z innych stanowisk kultury przeworskiej, np. w Cieblowicach Dużych, pow. tomaszowski (gdzie w ogóle występuje dużo wątków typowych dla całej kultury przeworskiej, spotykanych także na osadzie widawskiej – por. Andrzejowski i in. 2004, ryc. 14:44; Dzięgielewska, Kulczyńska 2008, tab. I–XX), czy na obszarze położonym na południe od linii Sudetów (Křepice, Mikulov 1, okr. Brno, okr. Brno-Venkov – Droberjar 1997, tab. 12:1; 13:9; 45:7; 2002, s. 180). Bardzo podobne naczynie pochodzi z cmentarzyska w Dobřichov-Třebicka, okr. Kolín (Pleiner, Rybova 1978, ryc. 40:2). Kolejny dobrze zachowany jajowaty garnek pochodzi z wypełniska obiektu 1077 (ryc. 25:3). Z obiektu 2 pochodzi naczynie, które ze względu na proporcje określilibyśmy jako workowate, mające analogie chociażby w Nadkolu, pow. węgrowski, stanowisko 2 (Andrzejowski 1998, ryc. 41:1; 42:1).

Misy związane ze środkowym horyzontem chronologicznym zarejestrowanym wśród materiałów kultury przeworskiej mają często formę przypominającą odcinek kuli, inne charakteryzują się łukowatymi ściankami, niekiedy profilowanymi w partii przywylewowej (ryc. 23). Część mis wyraźnie przypomina formy lejowatych waz, różniąc się od nich jedynie stosunkiem wysokości do średnicy wylewu (por. Martyniak i in. 1997, s. 50). Do omawianej grupy zaliczono naczynia, których wysokość jest zazwyczaj mniejsza od połowy średnicy wylewu. Donicowate misy większych rozmiarów mają niekiedy

bardzo masywne ścianki oraz pogrubiane partie wylewów o zaokrąglonych krawędziach. Do grupy mis związanych z drugim horyzontem chronologicznym należy zaliczyć pozyskany z wypełniska studni 556 egzemplarz o kształcie półkuli (ryc. 22:3; 23:3). Naczynie to zaopatrzone w niską stopkę uformowaną kopytkowato. Analogię dla niego stanowi egzemplarz z grobu 169 w Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 146:1), różniący się jednak obecnością ornamentu. Bardzo podobne naczynie znaleziono na stanowisku Praha-Bubeneč 3 (Droberjar 2002, s. 257). Analogię stanowi też egzemplarz z grobu 1/2 w Stogach, pow. strzeliński (Ibragimow 2008, tab. I:2). Egzemplarz widawski charakteryzuje się starannością wykonania i doskonałą symetrią, nasuwając skojarzenia (przede wszystkim formalne) z bardziej zaawansowaną technologicznie ceramiką warsztatową. Niska misa o względnie dużej średnicy wylewu, odkryta na arze H39 (ryc. 23:4), stanowi ze względu na swe proporcje formę raczej nietypową. Misa z ara C26 (ryc. 23:5), o specyficznie chropowatej partii poniżej 1/3 wysokości i wygładzonej partii wylewu, reprezentuje rodzaj naczyń pojawiający się w zespołach związanych zarówno z młodszym okresem przedrzymskim, jak i z młodszymi fazami rozwojowych tego ugrupowania kulturowego.

W niektórych misach i wazach ich dolna, znajdująca się poniżej załomu brzuśca partia podcięta jest w silniejszy sposób, a bark bardziej stromy, co uwydatnia ostrość załomu (np. ryc. 24:3). Niektóre misy mają prawie pionowo ustawioną partię powyżej załomu (ryc. 26:11). Inne misy mogą mieć mniej wyraźnie zaznaczoną partię barku i nieco ukośnie wychylony wylew. Analogie do tego typu naczyń można spotkać także w materiałach z młodszego okresu przedrzymskiego, zarówno na terytorium Śląska (np. cmentarzysko w Ciecierzynie, pow. kluczborski – Martyniak i in. 1997, tab. 10:14–15; w Sobocisku – Pescheck 1939, tab. 5:4), jak i na innych terenach zajętych przez kulturę przeworską (np. Kamieńczyk, pow. wyszkowski – Dąbrowska 1997, tab. 36:14; 112:10).

Starannością wykonania, cienkościennością i bogatą tektoniką imponują wazy i misy lejowate (trudno przeprowadzić wyraźną granicę między poszczególnymi formami) o ostrych załomach i wyodrębnionych stopkach, stanowiące najbardziej charakterystyczne formy kultury przeworskiej w okresie wczesnorzym-

skim (por. ryc. 24). Ich nazwa wiąże się ze specyficznym uformowaną dolną partią. Bark naczyń jest niski, załom brzuśca silnie zaznaczony (o kątowym profilu) i umieszczony w górnej partii naczyń, wylew zazwyczaj wychylony i dość mocno zaznaczony, niekiedy ustawiony pionowo. Stopki mogą być wyodrębnione trapezowato, cylindrycznie lub pierścieniowato. Poszczególne egzemplarze różnią się od siebie głębokością podcięcia, sposobem ukształtowania wylewu (mniejszy lub większy stopień wywiniecia), wysokością i kształtem nóżki (por. np. ryc. 26:8–10). Wazy (w zależności od proporcji – także misy) o dwustożkowatych brzuścach i podciętej, lejowatej partii dolnej różnią się sposobem ukształtowania załomu. Pojedyncze formy mają załom łagodny, większość zaś ostry. Wylewy tej grupy naczyń są najczęściej wychylone, rzadziej ustawione pionowo. Formy odpowiadają typowi II w klasyfikacji Liany, datowanemu na koniec młodszego okresu przedrzymskiego oraz stadia B1–B2a (Liana 1970, s. 438–439). W wielu wypadkach bark naczyń jest ornamentowany, niekiedy skomplikowanymi wątkami (ryc. 27:6). Praktycznie wszystkie naczynia lejowate były wypalane na kolor czarny, a do ich produkcji wykorzystywano glinę schudzoną domieszką starannie przesianego, drobnoziarnistego piasku. Waz innych typów niż lejowate odkryto niewiele. Uwagę zwraca uchata, bogato ornamentowana waza o zaokrąglonym brzuścu z obiektu 584 (ryc. 16:3). Jej bark jest ozdobiony ornamentem krokwiastym, ukośnymi nacięciami oraz trójkątnymi polami wypełnianymi nakłuciami. Na uwagę zasługuje również dwuuche naczynie wazowate z wypełniską studni 547, zachowane w całości (ryc. 21:1; 22:6). Na podstawie badań dendrochronologicznych datę budowy studni ustalono na 143 AD, co w chronologii względnej odpowiadałoby końcowi stadium B2. Naczynie zaopatrzone w dwa położone naprzeciw siebie ucha, o wyraźnie kolankowatym profilu. Wydęty brzusiec pokryty jest słabo zachowanym ornamentem pionowych, płytkich linii rytych odchodzących od nieco zaokrąglonego dna. Ornamentyka tego typu obca jest kulturze przeworskiej, w której również naczynia dwuuche występują w okresie rzymskim rzadko (częściej tego typu formy można spotkać na stanowiskach datowanych na młodszy okres przedrzymski – por. Tackenberg 1925, tab. 5:1, 12). Z terenu Dolnego Śląska jako analogię można przytoczyć egzemplarz z Bie-

chowa, pow. głogowski⁴ (Tackenberg 1925, tab. 16:1). Zbliżone formalnie naczynia występują często w kulturze wielbarskiej (Wołągiewicz 1993, tab. 1–6), w kulturze luboszyckiej i środowisku nadłabskim (Leube 1975, tab. 19:1).

Bardzo nieliczne w analizowanym zbiorze są fragmenty naczyń sitowatych (np. fragmenty uchatego kubka z obiektu 465 i fragment z obiektu 584). Trzeba przy tym zaznaczyć, że nie jest to zjawisko szczególne, jeżeli weźmiemy pod uwagę inwentarz ceramiczny kultury przeworskiej. W środkowoeuropejskim *Barbaricum* naczynia sitowate występują przede wszystkim na stanowiskach związanych z kulturą lateńską, w kulturze przeworskiej pojawiają się wyłącznie na stanowiskach wczesnorzymskich (Godłowski 1977, s. 146), częste są zaś w nadłabskim środowisku kulturowym i np. w kulturze luboszyckiej (Leube 1975, tab. 13:22; 30:2; Meyer 1971, ryc. 28:1). Stan ich zachowania nie pozwala na pełną rekonstrukcję formy, najprawdopodobniej były to naczynia w przybliżeniu lejowate, o pionowo lub lekko ukośnie ustawionym, niezgrubionym wylewie. Najlepiej zachowane fragmenty pochodzą z wypełniska obiektu 465 i należą do formy z taśmowatym uchem. W przypadku tego egzemplarza ślady wykonywania otworków zachowały się w postaci warstewek gliny na wewnętrznej ścianie naczyń (rzecz jasna otworek wiercono od zewnątrz naczyń).

Z omawianą fazą chronologiczną wiążą się znaleziska kubków. Kubek (niekiedy taką formę określa się też mianem czerpaka) z obiektu 568 ma zaokrąglone dno, poza tym jest to forma przysadzista, niska, o stosunkowo dużym uchu kolankowatym (ryc. 10:12). Egzemplarz ten ma swoje odpowiedniki chociażby na cmentarzysku w Komorówku, pow. trzebnicki (Pescheck 1938, tab. 27:2), Grudyni Wielkiej, pow. kędzierzyńsko-kozielski, Choruli, pow. krapkowicki (Godłowski 1973, tab. IX:1; XVI:3), Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 41:2; 148:5), czy Kamieńczyku, pow. wyszkowski (Dąbrowska 1997, ryc. 133:11). Na cmentarzysku w Wymysłowie formy te znaleziono w otoczeniu zabytków datowanych od wczesnego po młodszy okres rzymski (zapinki AV i AVI), w Grudyni – z materiałami datowanymi na stadium B2. Ciekawą formę stanowi beczułkowaty kubek z obiektu 599 – jego wysokość równa jest

⁴ Zbiory Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, nr inw. MAW/III/185, 223:02.

średnicy dna i wylewu, cała powierzchnia zaś pokryta ornamentem paznokciowym (ryc. 26:6). Na podstawie badań dendrochronologicznych określono datę budowy studni 599 na 117 AD, więc teoretycznie w jej wypełnisku powinny się znajdować materiały związane ze stadiem B2. Większość kubków odkrytych na stanowisku Wrocław-Widawa 17 ma łagodnie łukowaty zarys ścianek (por. np. ryc. 10:12). Odróżnia się od nich pochodzący z eksploracji ara G36 kubek dwustożkowaty, zaopatrzony pierwotnie w wałeczkowate ucho, zdobiony poniżej załomu brzuśca ornamentem łuków wykonanych grzebykiem (ryc. 25:9). Jak na standardy kultury przeworskiej, wykonano go dość niestarannie, z gliny zawierającej różnej wielkości domieszkę mineralną, został też stosunkowo słabo wypalony. Pokrywający jego powierzchnię ornament grzebykowy, jak wspomniano powyżej, nie należy do repertuaru typowych zdobień kultury przeworskiej.

Z obiektu 1011 pochodzi czarka o półkolistym brzuścu i ustawionym ukośnie wylewie (ryc. 25:8). Ma ona analogię m.in. w Radosławiu, pow. górowski (Pfützenreiter 1929, tab. XVIII:5, stanowisko związane ze stadiem C1b), i Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 49:1). Podobnie ustawiony jest wylew innego kulistodenego naczynka – ozdobionej guzkiem formy z obiektu 1139 (ryc. 25:7). „Tępo” zakończony guzek, podobnie jak i cała forma, znajduje analogię na cmentarzysku w Wymysłowie, pow. gostyński (Jasnosz 1952, ryc. 104:7–8). Czarka o łukowatych ściankach, ale wyraźnym załomie

i pionowo ustawionym wylewie odkryta została na arze F20.

W analizowanym materiale spotyka się również cienkościenne czerpaczki barwy czarnej lub szaro-czarnej o formie odcinka kuli i uchu często wychylonym nieco ponad krawędź naczynia. Formy te bardzo przypominają czerpaczki kultury łużyckiej, od których różnią się jednak zdecydowanie lepszym, twardszym wypałem i staranniej sporządzaną masą garncarską, zawierającą jednolitą granulometrycznie domieszkę. Mianem czerpaka lub kubka z zaokrąglonym dnem należy określić naczynie z obiektu 1001 (ryc. 17:1; 25:6). Wałeczkowate ucho nie zachowało się. Brzusiec, mający kształt odcinka kuli, zdobiony jest w dolnej części ornamentem sieciowym.

Wśród odkrytych form znajduje się także kilka naczyń miniaturowych, zachowanych przeważnie fragmentarycznie. Są one wykonane niestarannie, z gliny zawierającej dość dużą ilość domieszki mineralnej, ich ścianki noszą liczne ślady ugniatania, wypalone są na kolor brunatny lub pomarańczowo-brunatny (ryc. 28–29). Mają najczęściej formę zbliżoną do lejkowatej (ryc. 28:1), niekiedy jednak bardziej wyszukaną, np. dwustożkowatą (ryc. 28:5) czy proporcjonalnie wydętą, z wyraźnie, aczkolwiek delikatnie zaznaczonym załomem brzuśca i wyodrębnioną stopką (ryc. 28:8). Ścisłą analogię do jednego z tych naczyń (ryc. 28:2) stanowi egzemplarz z Niemila, pow. oławski (Pescheck 1939, ryc. 39:5), natomiast do egzemplarza dwustożkowa tego – naczynie z Nowej Wsi Wrocławskiej, pow. wrocławski (Pescheck

Ryc. 1. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Zbliżone do siebie stylistycznie naczynia różnej wielkości: miniaturowe z obiektu 1077 i większe z obiektu 599. Fot. M. Bohr

Fig. 1. Site Wrocław-Widawa 17. Stylistically similar vessels of various sizes: a miniature from object 1077 and a bigger one from object 599. Photo M. Bohr

1939, ryc. 82:12). Dna są najczęściej nierówne (ryc. 28:2), jednak w kilku wypadkach mamy do czynienia z ich starannym uformowaniem na kształt względnie wysokiej stopki (ryc. 28:3, 7), co pozwala mówić o celowym naśladowaniu większych form (ryc. 1). Naśladowanie to, ewidentnie pozbawione walorów praktycznych przy tak małych naczynkach, dotyczy także zapatrywania omawianych egzemplarzy w uszka (zachowały się jedynie ich ślady przy brzuścach – ryc. 29:7–12).

Wyjątkową formę stanowi waza o zaokrąglonym dnie z obiektu 599 (ryc. 25:2; 26:1–2). Całe dno i dolna partia naczynia są pokryte ornamentem paznokciowym. Pierwotnie naczynie było zaopatrzone w duże, masywne ucho. Naczynie znajduje odpowiednik na cmentarzysku w Świętoszynie, pow. milicki (Masojć, Bronowicki 2000, ryc. 5:2, 4). Formy te datowane są przede wszystkim na fazę B2/C1. Z tego samego obiektu pochodzi naczynie o dolnej partii pokrytej ornamentem grzebykowym w formie łuków (ryc. 1). Wałeczkowate ucho zostało odłamane. Naczynie ma jajowaty brzusec i ładnie wymodelowaną stopkę. Co najciekawsze – posiada ono ścisły odpowiednik w naczyniu miniaturowym z obiektu 1077 (ryc. 1). Przypomnijmy,

że obiekt 599 datowany jest na czasy po 117 r., jednakże pochodzące z jego wypełniska materiały wydają się mieć nieco młodszą pozycję chronologiczną, niż wynikałoby to z datowania bezwzględnego.

Podsumowując, stwierdzmy, że dla okresu wczesnorzymskiego i początku młodszego okresu rzymskiego charakterystyczne są przede wszystkim naczynia wazowate, w obrębie ceramiki kuchennej natomiast licznie występują różnego typu garnki o słabo urozmaiconych profilach. Bogata ornamentyka w postaci wstęg i meandrow wypełnianych różnymi motywami, zapoczątkowana już w młodszym okresie przedrzymskim na ceramice stołowej, występuje w dalszym ciągu. Pojawia się bogatszy niż w poprzednim horyzoncie znalezisk wystrój ornamentacyjny ceramiki kuchennej – często spotykamy odciski palcowe i paznokciowe, ornamenty liniowe i grzebykowe. Wśród garnków występują egzemplarze o jajowatych, a także kulistych i esowatych brzuścach. Nowością są naczynia garnkowate zdobione ornamentem krzyżujących się linii prostych. Pod koniec okresu wczesnorzymskiego pojawiają się naczynia na wysokich, często pustych nóżkach (ryc. 20:13–14).

MATERIAŁ CERAMICZNY ZWIĄZANY Z PÓŹNYM OKRESEM RZYMSKIM I WCZESNYM OKRESEM WĘDRÓWEK LUDÓW

Ostatni z analizowanych horyzontów zasiedlenia stanowiska przez ludność kultury przeworskiej związany jest z późną fazą rozwoju tego ugrupowania na Dolnym Śląsku, datowanym na stadium C2 i wczesny okres wędrowek ludów. Materiał z tej fazy różni się zdecydowanie od omawianego dotychczas, pod względem zarówno cech technologicznych, jak i zróżnicowania ornamentacyjnego czy stylistyki. Przede wszystkim mamy do czynienia z fragmentami naczyń wykonanych na kole garncarskim, co odróżnia je od ceramiki lepionej z okresu przedrzymskiego i fragmentów naczyń związanych z fazą datowaną na stadia B2–C1. Cienkościenne fragmenty ceramiki stołowej wypalane były w warunkach atmosfery redukcyjnej, a niekiedy także hydrotermalnej (ryc. 8:5–6; 31:1, 4–5, 9; por. Dobrzańska 2000, s. 57; Dušek 1984). Mają one barwę od jasnoszarej po czarną, niekiedy z nieco jaśniejszym rdzeniem. Fragmenty ceramiki lepionej omawianej fazy są bardzo nieliczne. Charakteryzują się one często

specyficzną, gruzełkową fakturą powierzchni (ryc. 31:2) i należą przede wszystkim do niezdobionych garnków i donicowatych mis.

Wśród odkrytych fragmentów ceramiki rzeźmiślniczej udało się wydzielić w zasadzie dwie grupy – ceramikę siwą o gładkich powierzchniach (grupa I) oraz fragmenty naczyń zasobowych (grupa III w ujęciu Pazdy – 1980, s. 193 i n.). Ciągi garncarskie, wyraźnie widoczne od strony zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej, rozchodzące się spiralnie od środka dna, można zaobserwować na fragmencie dna naczynia reprezentującego ceramikę siwą o gładkiej powierzchni, pochodzącego z warstwy kulturowej na arze I36 (ryc. 30:8). Na innych fragmentach tej grupy technologicznej widoczne są niekiedy ślady porwaków, głównie na brzuścach, zarówno po stronie zewnętrznej, jak i wewnątrz naczynia (ryc. 8:5; 31:1, 9). Często są ślady rotacji i styczności naczyń z kołem garncarskim. Są to m.in. pozostałości po odcinaniu od tarczy koła, ślady nalepiania na zewnętrzną stronę dna cien-

kiej warstewki gliny, maskującej te pozostałości, liczne ciągi garncarskie i ślady przemieszczania masy garncarskiej najprawdopodobniej szablonem (co dotyczy również naczyń grubościennych, zawierających w masie garncarskiej liczną domieszkę mineralną – por. ryc. 31:3, a także Bohr 2008, s. 351–352, ryc. 3). Na wewnętrznej powierzchni fragmentu z obiektu 144 (ryc. 31:5) widoczne są ślady formującego obtaczania naczynia – delikatne zgrubienia o przebiegu w przybliżeniu równoległym do dna. Co ciekawe, fragment ten pochodzi ze studni, która została datowana dendrochronologicznie na 144 i 158 AD; również pozostała część materiału z tej studni odpowiada stylistycznie fazom B i B2/C1. Mamy więc do czynienia z wczesnym datowaniem ceramiki warsztatowej.

Bardzo charakterystyczna dla nielicznych fragmentów datowanych na wczesny okres wędrówek ludów jest gruzełkowata faktura powierzchni zewnętrznej (ryc. 31:2, 6–7). Specyficzny rodzaj połyskliwości odróżnia je od szorstkich fragmentów ceramiki z młodszego okresu przedrzymskiego. Fragmenty lepiące datowane na okres wędrówek ludów cechują się ponadto często „plastelinowatą”, pozornie miękką powierzchnią, nierzadko lśniąca, przez którą przebijają ziarna domieszki, widoczne na skutek obkurczenia ścianek w procesie wypału (ryc. 31:2). Osobnym zagadnieniem jest wypał ceramiki warsztatowej związanej z późnym okresem rzymskim i wczesnym okresem wędrówek ludów. Ceramika siwa tego okresu była wypalana bez wyjątku w atmosferze redukcyjnej, uzyskując barwę, która posłużyła do nadania nazwy tej grupie naczyń (od jasnoszarej po czarną – por. ryc. 31:1, 4–5, 9).

Wylewy naczyń „późnoprzeworskich” są niekiedy w specyficzny sposób zachylone do wewnątrz (ryc. 30:4), jednakże najliczniejsze są wylewy wychylone. Niektóre z najmłodszych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej odkrytych na stanowisku Wrocław-Widawa 17, datowanych na wczesny okres wędrówek ludów, mają specyficznie ukształtowane partie przywylewowe. Naczynia zasobowe typu *Krausengefäß* mają pogrubione i kryzowato wyłożone na zewnątrz, masywne wylewy (ryc. 30:1; 31:8, 10).

Ornamentyka naczyń omawianej fazy nie jest zbyt urozmaicona. Na ceramice warsztatowej grupy III Pazdy/Godłowskiego możemy spotkać ornament krzyżujących się linii prostych wyko-

nanych narzędziem grzebykowym (ryc. 30:7). Również za pomocą narzędzia wielozębne wykonywano zdobienie w formie linii falistej (także w odmianie linii falistej pojedynczej, por. ryc. 30:2, 4, 6–7; 31:7). Górna powierzchnia wylewu naczynia zasobowego z ara D36 pokryta jest flankowanym przez linie proste ornamentem pojedynczej linii falistej (ryc. 30:1; 31:10). Analogiczny ornament występuje na innym fragmencie (ryc. 31:8). W jednym przypadku brzusec naczynia ozdobiono motywem jodełkowym, składającym się z pojedynczych, płytkich nacięć (ryc. 30:10; 31:6). Jak wynika z ustaleń autora, motywy jodełkowe są charakterystyczne dla rejonu bystrzycko-oławskiego osadnictwa kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku we wczesnym okresie wędrówek ludów i występują na ceramice warsztatowej III grupy (por. zestawienie 2). Motyw ten wcześniej niż na Śląsku znany jest na terenach położonych na południe od linii Sudetów, np. na morawskich osadach wczesnego okresu rzymskiego, datowanych na fazę B2/C1 i stadium C1, gdzie jednak wiąże się w dość wyraźny sposób z naczyniami w całości wykonanymi w technice lepienia (Droberjar 1997, s. 67, ryc. 17, motyw 175). Spotkać go można również na germańskich osadach południowo-zachodniej Słowacji, np. w okolicach Nitry (Kolník i in. 2007, ryc. 13:21).

Właściwie tylko na jednym fragmencie naczynia spotykamy zdobienie wykonane w technice wyświecania. Chodzi tu o pozbawiony wyraźnego kontekstu fragment jasnokremowej miseczki wykonanej na kole. Wątek pojedynczego zygzaka umieszczono pomiędzy plastycznymi listwami (ryc. 8:12; 30:3). Ogólnie należy stwierdzić, że motywy wyświecane są charakterystyczne dla młodszych faz rozwoju kultury przeworskiej (w szczególności dla jej późnej fazy), słabo reprezentowanych w analizowanym materiale, na dodatek na Dolnym Śląsku nie należą one do najczęstszych. Z racji podejrzeń o pozamiejscową proveniencję omawianego naczynia wyjątkowość techniki wykonania motywu nie powinna dziwić.

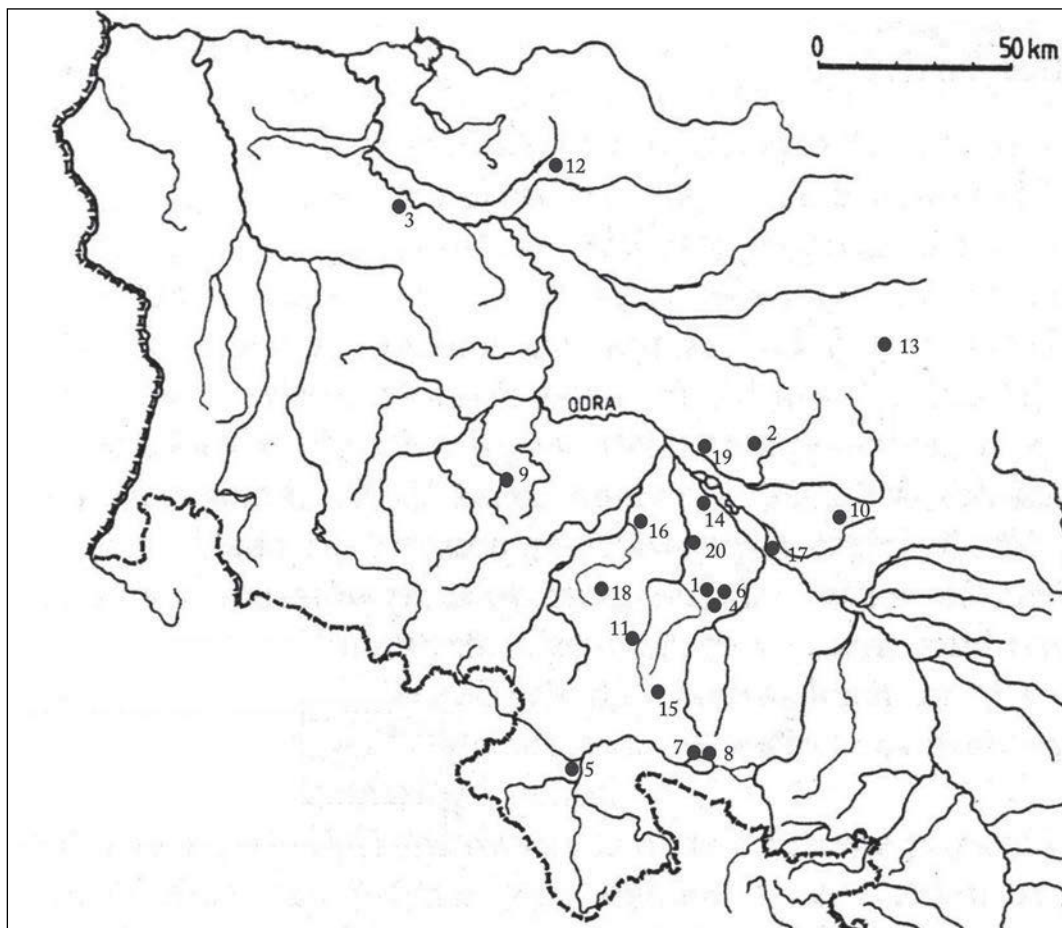
Wśród motywów odciskanych i prowadzonych w wilgotnej ścianie należy wymienić zbliżony do rombówatego układ trójkątnych odcisków powtarzający się w poziomie partii barkowej naczynia zasobowego z fazy D, pozyskanego z warstwy kulturowej (ryc. 30:9). Na ceramice warsztatowej spotykamy plastyczne listewki; mogą mieć przekrój półkolisty (ryc. 30:3)

lub być spłaszczone, o trapezowatym przekroju (ryc. 31:9). Występują nie tylko pojedynczo, ale także w grupach po dwie, flankując pasmo ornamentu rytego.

Na Dolnym Śląsku właściwie wyłącznie z ceramiką grupy III związany jest pojawiający się na większą skalę we wczesnym okresie wędrówek ludów ornament grup odcisków wykonanych grzebykiem garncarskim. Motyw taki znajdujemy na odkrytym na arze K38 dużym fragmencie brzuśca naczynia zasobowego, gdzie naniesiono go poniżej wielokrotnej linii falistej (ryc. 30:6; 31:7). Obecność tego typu zdobienia na ceramice kultury przeworskiej wprowadza niekiedy w błąd badaczy datujących materiał zabytkowy, gdyż analogiczny motyw występuje często na ceramice wczesnośredniowiecznej. Zazwyczaj omawiany ornament ma postać ukośnych zespołów odcisków umieszczonych na barku naczynia, niekiedy w układach jodełkowych lub kątowych. W naszym przypadku ma

on układ pionowy. Częstotliwość występowania omawianego motywu na stanowiskach dolnośląskich obrazuje zestawienie 1 oraz ryc. 2.

Ceramika najmłodszego horyzontu „przeworskiego” na osadzie we Wrocławiu-Widawie zdecydowanie wyróżnia się od starszych materiałów nie tylko pod względem technologii produkcji czy ornamentyki, ale także pod względem formy. Bardzo charakterystyczną grupę naczyń stanowią fragmenty zasobowców datowanych na wczesny okres wędrówek ludów (tzw. *Krausengefässe*). Są one formami o wiele doskonalszymi technologicznie niż zasobowce z młodszego okresu przedrzymskiego i stadiów B2–C1, starannie, twardo wypalonymi. Ich powierzchnie są ornamentowane wątkami rytych linii falistych i prostych (ryc. 30:1, 6; 31:8). Zdefragmentowane skorupy naczyń cienkościennych wykonanych na kole można zaliczyć przede wszystkim do grupy czarek i mis (ryc. 30:5; 31:1, 5, 9). Z omawianą fazą można także

Ryc. 2. Rozprzestrzenienie dolnośląskich stanowisk kultury przeworskiej z ceramiką warsztatową zdobioną odciskami grzebyka garncarskiego. Numery stanowisk odpowiadają numerom w zestawieniu 1. Oprac. M. Bohr

Fig. 2. Range of Lower-Silesian Przeworsk culture sites with workshop pottery decorated with potter's comb. Numbering of sites corresponds to the numbers in Table 1. Compiled by M. Bohr

Zestawienie 1. Stanowiska z ceramiką zdobioną odciskami grzebyka garncarskiego (numeracja stanowisk odpowiada numerom na ryc. 2). Oprac. M. Bohr

Table 1. Sites with pottery decorated with potter's comb (numbering of sites corresponds to the numbers on Fig. 2). Compiled by M. Bohr

1. Borek Strzeliński, pow. strzeliński	11. Niemcza 4, pow. dzierzoniowski
2. Byków 2, pow. wrocławski	12. Olbrachcice 4, pow. wschowski
3. Czerna 3, pow. głogowski	13. Poręby, pow. oleśnicki
4. Grodzieszowice 5, pow. oławski	14. Radwanice 2, pow. wrocławski
5. Kłodzko 33, pow. kłodzki	15. Sieroszów 3, pow. ząbkowicki
6. Kurzątkowice 2, pow. oławski	16. Sośnica 4, pow. wrocławski
7. Ligota Wielka 12, pow. nyski	17. Stary Otok 5, pow. oławski
8. Ligota Wielka 34, pow. nyski	18. Ślęza 34, pow. wrocławski
9. Mierzyce 6, pow. jaworski	19. Wrocław-Zakrzów 1
10. Mikowice 16, pow. namysłowski	20. Żerniki Wielkie 4, pow. wrocławski

Zestawienie 2. Dolnośląskie stanowiska z ceramiką warsztatową zdobioną ukośnymi nacięciami. Oprac. M. Bohr

Table 2. Lower-Silesian sites with workshop pottery decorated with oblique notches. Compiled by M. Bohr

1. Borek Strzeliński 2, pow. strzeliński	10. Niedźwiednik 18, pow. ząbkowicki (motyw jodełkowy)
2. Buszyce 10, pow. brzeski	11. Niemcza 3, pow. dzierzoniowski (motyw jodełkowy)
3. Byków 2, pow. wrocławski	12. Oleszna 11, pow. dzierzoniowski
4. Gołostowice 2, pow. strzeliński (motyw jodełkowy)	13. Podlesie 7, pow. dzierzoniowski (motyw jodełkowy)
5. Kłodzko 33, pow. loco	14. Rusko 48, pow. świdnicki (motyw jodełkowy)
6. Kłodzko 47, pow. loco	15. Sieroszów 3, pow. ząbkowicki
7. Ligota Wielka 12, pow. nyski (motyw jodełkowy, rozproszony)	16. Ślęza 34, pow. wrocławski (motyw jodełkowy)
8. Miechowice Oławskie 1, pow. strzeliński	17. Wrocław-Zakrzów 1 (motyw jodełkowy)
9. Namysłów 69, pow. loco	18. Zarzyca 2A, pow. strzeliński (motyw jodełkowy)
	19. Żórawina 2, pow. wrocławski (motyw jodełkowy)

Zestawienie 3. Dolnośląskie stanowiska z pucharkami fałdzistymi. Oprac. M. Bohr

Table 3. Lower-Silesian sites with *Faltenbecher* type of vessels. Compiled by M. Bohr

1. Bobrów-Pątnówek 2, pow. legnicki	7. Podlesie 7, pow. dzierzoniowski
2. Grodzieszowice 2, pow. oławski	8. Polwica 4-5/Skrzypnik 8, pow. oławski
3. Koczurki 1, pow. trzebnicki	9. Przerzeczyn-Zdrój 3, pow. dzierzoniowski
4. Ligota Wielka 34, pow. nyski	10. Stary Wołów 1, pow. wołowski
5. Mierzyce 6, pow. jaworski	11. Trzeźnie 2, pow. strzeliński
6. Niemcza 3, pow. dzierzoniowski	12. Wrocław-Zakrzów 1

łączyć fragmenty pozbawionych ornamentów naczyń lepionych, mis i garnków.

Bardzo rzadkim znaleziskiem jest fragment pucharka fałdzistego (niem. *Faltenbecher*) pochodzący z warstwy kulturowej na arze E22 (ryc. 31:11). Zachowała się jedynie ścianka naczynia z widocznym zdobieniem w postaci podłużnego zagłębienia o przebiegu pionowym. Naczynie ma czarną barwę obu powierzchni. Jego cechy technologiczne (drobnoziarnista domieszka tłuczni granitowego w masie garncarskiej, sposób wypału, faktura ścianek i ich barwa) wska-

zuja, że możemy mówić o lokalnym wyrobie należącym do ceramiki prowincjonalnorzymskiej. Pucharki fałdziste odkrywane na stanowiskach dolnośląskich przeważnie są wyrobami lokalnych warsztatów, nie zaś importami. Występują odwrotnie niż na pozostałym obszarze kultury przeworskiej i reszty *Barbaricum* (por. Dobrzańska 1980, s. 118 i n.), częściej we wczesnym okresie wędrówek ludów niż w młodszej fazie późnego okresu rzymskiego. Znane z terenu Dolnego Śląska znaleziska pucharków fałdzistych wymienione są w zestawieniu 3.

2. WYROBY Z KAMIENIA

Zabytki wykonane z kamienia znajdowano zarówno w warstwie kulturowej, jak i w wypełniskach obiektów. O ile w drugim przypadku ich datowanie jest w miarę pewne, o tyle trudno z całą pewnością stwierdzić, który z niezbyt charakterystycznych w formie przedmiotów odkrytych w warstwie kulturowej można wiązać bez cienia wątpliwości z kulturą przeworską. Omawiane zabytki kamienne to przede wszystkim rozcieracze i tłuczki. Zdaniem piszącego te słowa ich obecność wiąże się w większości raczej z okresem funkcjonowania osady kultury łużyckiej. Trudno także bezspornie określić chronologię zabytku odkrytego w wypełnisku obiektu 273, zawierającym materiał kultury zarówno przeworskiej, jak i łużyckiej. Przedmiot ten został wykonany z bazaltu⁵, ma formę sztabki o długości ok. 13 cm i szerokości ok. 7 cm i przekrój zbliżony do trójkątnego. Jedna z powierzchni jest wyraźnie płaska i nosi ślady użytkowania w postaci zgładów. Przedmiot wykorzystywano jako rodzaj gładzika lub rozcieracza.

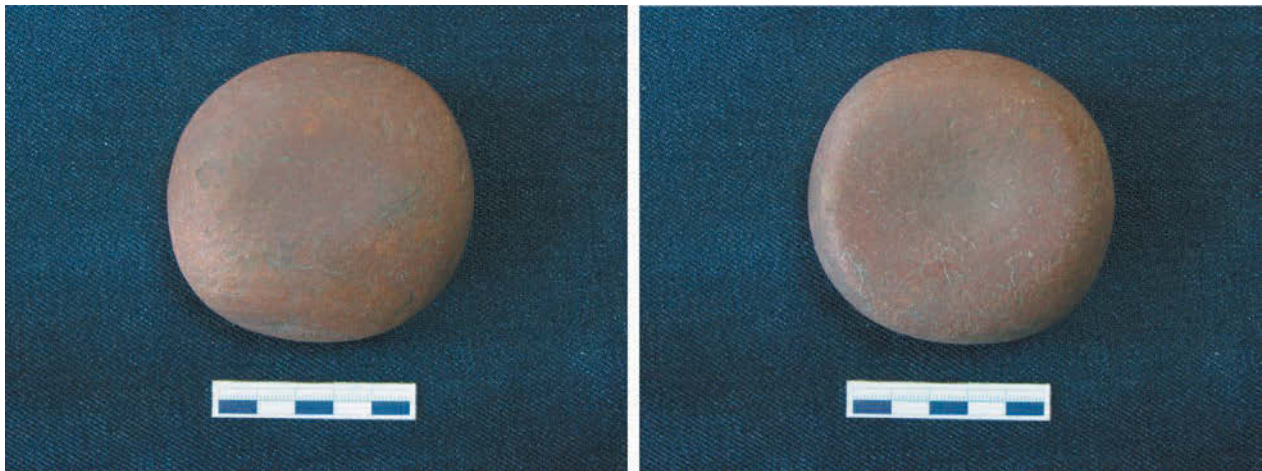
Silnie zwiędziały rozcieracz granitowy odkryto w wypełnisku obiektu 14 (z ceramiką z młodszego okresu przedrzymskiego). Z kolei z obiektu 334 (studnia z materiałami z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego, datowana dendrochronologicznie na okres po 87 AD) pochodzi dyskooidalny

⁵ Określenie petrograficzne skał na podstawie analizy M. Borowskiego – por. w niniejszym tomie.

przedmiot kamienny o średnicy 10–11 cm i wysokości ok. 2–3 cm. Zabytek ten został wykonany z leukogranitu. Krawędzie przedmiotu wskazują na ich wielokrotne wykorzystywanie poprzez uderzanie – w ten sposób krawędź, łuszcząc się miejscowo, wyostrzała się. Prawdopodobnie chciano wykorzystać naturalny kształt przedmiotu o klinowatych brzegach.

Kamienna płytk szlifierska/osełka pochodzi z wypełniska studni 599 (datowanej dendrochronologicznie po 117 AD, zawierającej materiał typowe dla fazy B2/C1). Zabytek nie zachował się w całości. Pierwotnie miał kształt zbliżony do prostokątnego i wymiary ok. 7 × 13 × 2 cm. Został wykonany z drobnoblastycznego amfibolitu. Na obu jego płaskich powierzchniach widoczne są ślady użytkowania w postaci licznych zgładów, dodatkowo zaś na jednej z nich widoczne są ślady ostrzenia samej krawędzi pracującej, mające postać różnokierunkowych, płytkich linii prostych. Płaska płytk z łupka zieleńcowego pochodzi z wypełniska obiektu 237 (ryc. 32:2). Również ona pełniła funkcję płytki szlifierskiej.

Z wypełniska obiektu 1097 (wczesny okres rzymski) pochodzi kwarcytowy gładzik służący do wyrównywania powierzchni naczyń (ryc. 3). Ma on formę zbliżoną do geoidy o maksymalnej średnicy ok. 8 cm. Ślady użytkowania jako gładzika widoczne są na jednej z jego ścianek. Z kolei ścianka przeciwległa wskazuje, że przedmiot ten mógł być wykorzystywany jednocześnie jako rodzaj tłuczka czy młoteczka

Ryc. 3. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Kwarcytowy gładzik z wypełniska obiektu 1097. Fot. M. Bohr

Fig. 3. Site Wrocław-Widawa 17. Quartzite polishing stone from the fill of object 1097. Photo M. Bohr

– świadczą o tym występujące obok siebie na gładkiej i spłaszczonej powierzchni liczne niewielkie zagłębienia powstałe po uderzeniach. Według M. Masojcia nie można wykluczyć, że omawiany zabytek pełnił funkcję tłuka, używanego do produkcji krzemieniarskiej.

Na stanowisku zarejestrowano obiekty, w których wypełniskach znajdowały się różnej wielkości kamienne płyty i kamienie o wyraźnie wygładzonej przynajmniej jednej płaszczyźnie. Część z nich mogła służyć jako różnego typu podkładki, inne jako płyty szlifierskie. Wobec braku datowników w wypełniskach nie ma pewnych podstaw do wiązania ich z kulturą przeworską.

Najliczniejszą kategorię zabytków wykonanych z kamienia stanowią osełki. Wśród nich przeważają egzemplarze wykonane z łupka kwarcowo-serycytowego, zarówno zachowane w całości, jak i ich fragmenty. Odkryto również osełki wykonane z łupka ilastego i piaskowca (łącznie 20 fragmentów osełek wykonanych z różnych surowców). Osełki pochodzą z wypełnisk obiektów (obiekt 271 – z materiałami pradziejowymi, kultury przeworskiej i wczesnośredniowiecznymi, 599 – faza B2/C1, 796 – późny okres wpływów rzymskich), ale większą ich część pozyskano z warstwy kulturowej. Mają one typową formę sztabki o długości nieprzekraczającej zazwyczaj 10 cm, o wygładzonych bokach. Zazwyczaj jedna ze stron osełki jest zużyta zdecydowanie bardziej od pozostałych, co nadaje pierwotnie foremnemu przedmiotowi charakterystyczną asymetrię (por. ryc. 32:3–4). Ślady użytkowania mają postać licznych zgrądów, prowadzących niekiedy wprost do wyświecenia powierzchni, a także różnej głębokości rys. Nerkowata osełka z łupka ilastego pochodzi z obiektu 271, w którym obok ceramiki pradziejowej i „przeworskiej” znaleziono dużo fragmentów wczesnośredniowiecznych, wobec czego jej związek z osadą kultury przeworskiej jest niepewny. Trzeba jednak zaznaczyć, że analogiczny egzemplarz znaleziono na „późnoprzeworskiej” osadzie na stanowisku Śleża 26, pow. wrocławski (Domański 2000, ryc. 2). Osełka fyllitowa (W/376/07) ma formę prostokątnego bloczka o szerokości 2,5 i długości 5 cm (ryc. 32:6). W jednym z jej rogów wywiercony został kolisty otworek, służący do zawieszania przedmiotu przy pasie. Ślady zagładzania są szczególnie widoczne na jej węższych bokach,

z kolei na większej płaszczyźnie obecne są ślady w postaci rys. Ścisłą analogię do tej osełki stanowi egzemplarz z Nowej Wsi Wrocławskiej, pow. wrocławski, przy czym w jej wypadku otworek umieszczony został bliżej środka węższego z boków (por. Pescheck 1939, ryc. 53:11).

Osełki wykonane z drobnoziarnistego piaskowca mają charakter znalezisk luźnych. Zabytki z łupka kwarcowo-serycytowego pochodzą zarówno z warstwy kulturowej, powierzchni stanowiska, jak i z wypełnisk obiektów (np. obiekty 599, 796). Dodatkowo w obiekcie 584 (ryc. 32:1) oraz w warstwie kulturowej (ryc. 32:3) znalezione zostały płytki półsurowca kamiennego – łupka kwarcowo-serycytowego. Łącznie odkryto 11 zabytków i ich fragmentów wykonanych z tej skały, z łupka zieleńcowego wykonano 7 przedmiotów, a z łupka ilastego – 2. Wszystkie te skały mają wychodnie w znacznej odległości (ok. 45 km w linii powietrznej) od stanowiska.

Specjalistyczne analizy petrograficzne wykazały, że wychodnie łupków kwarcowo-serycytowych i zieleńcowych znajdują się na obszarze Sudetów. Potwierdziło się więc formułowane już na etapie prac wykopaliskowych przypuszczenie dotyczące pozamiejscowej proveniencji surowca skalnego. Osełki z łupka kwarcowo-serycytowego pochodzą z wychodni w okolicach Strzelina, łupki zieleńcowe i ilaste natomiast z bliżej nieokreślonego obszaru Sudetów Wschodnich. Jak wskazują obserwacje makroskopowe oraz przeprowadzone specjalistyczne analizy petrograficzne, duża część osełek i płytek szlifierskich znajdujących na innych dolnośląskich stanowiskach kultury przeworskiej wykonana została z łupków tzw. jegłowskiej serii kwarcytowej z rejonu Wzgórz Strzelińskich (por. Pazda, Sachanbiński 1991; Madej i in. 2003a; 2003b, s. 486–487). Sytuacja ta dotyczy w szczególności południowej części Dolnego Śląska, podczas gdy na stanowiskach północnej części tego rejonu znalezisk takich jest zdecydowanie mniej. Jegłowskie łupki stanowiły najlepszy na całym Śląsku surowiec, co wyraźnie widać także w młodszych okresach chronologicznych (por. Jaworski 2008). Duża liczba osełek kwarcowo-serycytowych z Widawy potwierdza więc ciekawą regułę. Szeroki rozrzut geograficzny kamiennych narzędzi wykonanych ze skał mających wychodnię w rejonie Jegłowej świadczy z jednej strony o świadomej

selekcji surowca o możliwie najlepszych właściwościach (odpowiedniej teksturze, fakturze, łatwości obróbki i niskim stopniu erozji) i unikaniu w miarę możliwości surowca eratycznego, z drugiej zaś o istnieniu systemu dystrybucji półsurowca lub gotowych wyrobów na stosunkowo dużym obszarze, funkcjonującego najprawdopodobniej w obrębie struktur plemiennych. O możliwości obróbki na miejscu dostarczonego uprzednio półsurowca świadczą mogą wzmiankowane powyżej płytki surowego łupka. Podobne znaleziska odnotowano także na położonych daleko na północ od Wzgórz Strzebińskich stanowiskach Śleza 11 i 12, pow. wrocławski, datowanych na młodszy okres przedrzymski – wstępnie obrobione bloki łupka z Jęglowej występowały tu w jamach zasobowych (Madej i in. 2003a, s. 67).

W kontekście przytoczonych danych należy zgodzić się z sugestiami S. Pazdy, że najprawdopodobniej użytkowanie wychodni łupków serii jęglowskiej pozostawało w gestii ludności skupienia bystrzycko-oławskiego kultury przeworskiej, na którego terenie znajduje się osada we Wrocławiu-Widawie 17. Poza rejonem bystrzycko-oławskim osełki z tej skały są rzadko spotykane. Wyjątkiem jest tu np. osada w Wołowie-Piotroniowicach oraz silnie związany (plemiennie?, politycznie?) z bystrzycko-oławskim rejonem brzeski, do którego osełki docierały w późnym okresie rzymskim i wczesnym okresie wędrówek ludów (Pazda, Sachanbiński 1991, s. 68, 70).

Podczas badań stanowiska odkryto także fragmenty żaren (ryc. 33). Wszystkie zabytki tego typu wykonane zostały z granitu pozyskanego z materiału narzutowego pochodzenia polodowcowego. Ewentualny wyjątek mogą stanowić fragmenty z obiektu 1052, mające formę płytową i od pozostałych różniące się drobniejszym uziarnieniem poszczególnych składników mineralnych, a także jaśniejszą barwą.

Kamienie żarnowe znaleziono w obiektach 219, 782, 1052, 1063. W pozbawionym ceramiki obiekcie 219 odkryto półprodukt żarna w postaci obrobionej wstępnie bryły granitu o formie zbliżonej do półkuli (ryc. 33:1–3). Możliwe jest prześledzenie jego procesu produkcyjnego. Po nadaniu kamieniowi kolistego zarysu – ślady obróbki powierzchni mają postać gęsto rozmieszczonych dołków – rozpoczęto drażnienie prostokątnego otworu przyszłego bieguna.

W trakcie tej czynności kamień pękł, ponieważ wytwórca dotarł do wyraźnie widocznej grubszej żyły kwarcu. Kamień obrabiano zapewne za pomocą metalowego narzędzia w rodzaju punktaka, ewentualnie stosując jakiś tłuk z twardej skały (bazalt?). Liczne kolisty dołki widoczne są zwłaszcza w rejonie otworu. Zastanawiające jest, dlaczego zdecydowano się na obróbkę akurat tego kamienia – czy nie zdawano sobie sprawy z istnienia ryzyka pęknięcia, czy też wspomniana żyła uwidoczniła się dopiero po usunięciu wierzchniej warstwy skały?

Z obiektu 782 (z materiałami głównie ze stadium C1) pochodzi analogiczny pod względem formy i techniki wykonania fragment w postaci masywnej elipsoidy (ryc. 33:7–9). W jego przypadku zastanawia duża grubość poddawanego obróbce bloku. Analogiczne do wymienionych powyżej ślady obróbki twardym narzędziem widoczne są przede wszystkim w prostokątnym zagłębieniu stanowiącym zaczątek otworu (o wymiarach podobnych jak w przypadku kamienia z obiektu 219), oprócz nich widoczne są także ślady na innych częściach głązu. W wypełniku obiektu 782, z którego pochodzi omawiany zabytek, znajdował się materiał związany zarówno z młodszym okresem przedrzymskim, jak i z młodszym okresem rzymskim.

Oba powyższe kamienie żarnowe przypominają typ I Liesa i nawiązują do niektórych znalezisk z terenu *Barbaricum*, m.in. z obszaru Brandenburgii (por. Lies 1963, ryc. 5). Również w tamtych przypadkach zabytki są masywne, przy czym część z nich – i to właśnie z niedokończonym otworem – pełni funkcję leżaków. Prostokątny kształt otworu miał na celu bardziej stabilne osadzenie osi – czopa o prostokątnej podstawie (Lies 1963, ryc. 4). Nie można więc wykluczyć, że odkryte we Wrocławiu-Widawie 17 zabytki miały pełnić funkcję leżaków (nie zaś biegunów o prostokątnych otworach), a niedokończony (z różnych względów) został etap polegający na uformowaniu powierzchni pracującej w równą płaszczyznę.

Nieco inną formę mają pozostałe fragmenty kamieni żarnowych, odkryte w obiektach 1063 i 1052. Zabytek z pierwszego z wymienionych obiektów, związanego z młodszym okresem przedrzymskim, ma formę soczewy płasko-wypukłej (ryc. 33:4–6). Nie zachowała się partia otworu, w związku z czym można domniemywać, że fragment stanowi pozostałość leżaka.

Ślady obróbki powierzchni zewnętrznej nie są liczne, co wskazuje na wykorzystanie bryły surowca o zbliżonym do pożądanego kształcie. Drobne ślady wyrównywania powierzchni widać na płaskiej ścianie zabytku – również w tym przypadku mają one formę gęsto rozmieszczonych kolistych zagłębień.

Żarno z obiektu 1052 (datowanego ogólnie na okres rozwoju kultury przeworskiej) zachowało się w postaci dwóch płyt, stanowiących w przybliżeniu ćwierć koła (ryc. 33:10–11). Proporcje zabytku, w tym niewielka jego grubość, wskazują, że mamy do czynienia z typem VIa Liesa (1963, s. 294). Partia otworu nie zachowała się – to najprawdopodobniej od niej rozpoczęło się pęknięcie zabytku. Powierzchnia pracująca jest zdecydowanie gładsza, co wynika ze względnej drobnoziarnistości skały. Zastanawia kruchość użytego surowca, mogąca prowadzić do szybkiego zanieczyszczenia przerabianego na mąkę czy kaszę ziarna.

Do produkcji żaren widawskich wykorzystywano (podobnie zresztą jak w większości osad kultury przeworskiej, pomijawszy wyspe-

cializowane osady położone na stokach Ślęży, datowane na wczesny okres wędrówek ludów – por. Domański 2002, s. 41 i n.) zbliżone do kulistych lub bochenkowate granitowe głązy narzutowe pochodzenia polodowcowego, wymagające niewielkiej obróbki. Powierzchnię głązu obrabiano mniejszym kamieniem lub żelaznym prętem o okrągłej końcówce (por. Wielowiejski 1981, s. 369). Następnie przystępowano do nawiercania prostokątnego otworu, prawdopodobnie za pomocą świdra łukowego. Proces ten prowadzono do momentu uzyskania głębokości kilku centymetrów. Jednym z etapów było odbijanie surowca w dolnej części głązu, co miało zapewnić równą powierzchnię pracującą bieguna. Pewne jest, że sam proces produkcji żaren przebiegał na stanowisku.

Na terenie stanowiska odkryto oprócz wyżej wymienionych najpewniej jeszcze jedno żarno – mający ok. 40–50 cm średnicy bęgun o zbliżonym do cylindrycznego kształcie, z prostokątnym otworem (informacja pochodząca od właściciela posesji przylegającej do wykopu archeologicznego).

3. POLEPA

Polepę odkrywano w dużych ilościach zarówno w warstwie kulturowej, jak i w poszczególnych obiektach. Szczególnie liczne jej fragmenty znajdowały się w wypełniskach obiektów związanych z procesem hutniczym, przede wszystkim piecach (obiekty 1, 181, 351, 687, 689, 691, 692, 693, 695, 796). Na bryłach polepy zachowały się liczne ślady odcisków konstrukcyjnych, zarówno o dużych średnicach, odpowiadających rozmiarom belek, jak i odciski mniejszych prętów, a także odciski plecionki.

Specjalistyczne badania makroszczątków roślinnych wykazały obecność na polepie licznych odcisków fragmentów słomy i ziarniaków, co może wskazywać na dodawanie do niej pozostałości po omłotach jako domieszki schudzającej⁶. Zidentyfikowano również odciski pszenicy (w tym zwyczajnej), jęczmienia zwyczajnego i owsa, co stanowi ważny przyczynek do analizy struktury zasiewów w bezpośrednim sąsiedztwie stanowiska.

4. PRZEDMIOTY Z KOŚCI, ROGU I POROŻA

W trakcie badań prowadzonych na stanowisku Wrocław-Widawa 17 udało się pozyskać sporo materiału kostnego (w tym liczne fragmenty poroża), jednakże samych zabytków kościanych w sposób pewny związanych z „przeworską” fazą zasiedlenia odkryto stosunkowo niewiele. Materiał osteologiczny wskazuje na różnorodność gatunkową fauny. Z całą pewnością można mówić o obecności na osadzie fragmentów poroża i kośćca sarny i jelenia, rogów

i kości bydła i tura, kości i zębów kozy/owcy, psa, konia, świni, dzika, kota.

Pewien problem stanowi datowanie zabytków i samego materiału – w zdecydowanej większości pochodzą one z warstwy kulturowej, co w połączeniu z niewielką zmiennością typologiczną w czasie utrudnia precyzyjne okre-

⁶ Analiza odcisków roślinnych – por. Sady w niniejszym tomie.

ślenie ich chronologii (należy pamiętać o funkcjonowaniu na badanym stanowisku rozległej osady kultury łużyckiej – obiekty obu kultur zlokalizowane są obok siebie). Przykładowo w warstwie kulturowej na arze G33 znaleziono kościany przekłuwacz (?) wykonany z pustej w środku kości o zbliżonym do kolistego przekroju, uzyskany w wyniku obróbki (ryc. 34:4). Nie można wykluczyć, że przedmiot ten mógł służyć do nanoszenia ornamentu na ściankę naczynia. Nie można wykazać w sposób absolutnie pewny jego związku z kulturą przeworską. To samo dotyczy bardzo licznych odpadów pokonsumpcyjnych i produkcyjnych w postaci różnych partii kośćca zwierząt hodowlanych (szczątki owcy/kozy, bydła, świni) i dzikich (sarny, jelenia, tura) występujących w warstwie kulturowej. Wśród odpadów produkcyjnych znajdują się np. kości, których powierzchnie noszą liczne ślady wyrównywania (ryc. 34:7). Na części kości widnieją wyraźne ślady ćwiartowania lub cięcia (ryc. 34:9). Stosunkowo liczne są pozostałości bardzo równo ciętych kości długich, stanowiące odpad – płaskie części kości miały z pewnością posłużyć do wyrobu przedmiotów, być może grzebieni. Duże skupisko zwierzęcych kości i poroża, także ze śladami obróbki, występujące np. w obiekcie 14 (młodszy okres przedrzymski) może być pozostałością „pracowni rogowniczej”. Warto nadmienić, że liczne fragmenty kości ze śladami ćwiartowania, w tym stożkowate „obryzki”, znane są także z innych osad kultury przeworskiej, *Barbaricum* (Kolnik i in. 2007, tab. 2:1), a także z obszaru prowincji cesarstwa rzymskiego (Petković 1995, s. 56, tab. XLII–XLV).

Z bocznej części poroża jelenia (ocznik lub opierak) wykonywano niekiedy proste piszczałki, co potwierdzają znaleziska zarówno gotowych przedmiotów, jak i półsurowca na wielu stanowiskach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (Zeman 2001, s. 132, ryc. 12:1–5). Czy jako ewentualne półprodukty można interpretować dwa fragmenty znalezione w obiekcie 14 (ryc. 34:1), pozostaje kwestią otwartą.

Na pochodzącej z obiektu 334 (stadium B2, datowanie dendrochronologiczne – po 87 AD) kości długiej widoczne są wyraźne ślady ćwiartowania lub oddzielenia mięsa na znacznej długości (prawie całej) kości. Ślady krojenia lub ścinania nożem widoczne są także na kościach pochodzących z obiektu 796, datowanego na starszą fazę późnego okresu wpływów rzym-

skich. Mają one postać wyraźnych karbów, przy czym nie można wykluczyć, że powstały jednak nie przy krojeniu i oddzielaniu mięsa od kości, lecz są efektem celowego wygładzania powierzchni kości. Ta druga opcja jest chyba bardziej prawdopodobna, ponieważ takie ślady widoczne są na sąsiadujących ze sobą płaszczyznach. W ten sposób jeden z wiórowatych fragmentów z tego obiektu być może można interpretować jako rodzaj dłutka (ryc. 34:7). Przeprowadzone analizy specjalistyczne⁷ wykazały, że ślady związane z konsumpcją widoczne są na kościach z obiektów 46, 144, 308, 547, 556, 784, 786, 847, 1135, a ślady obróbki rękodzielniczej – na kościach z obiektów 14, 144, 334, 545, 782, 796, 1064, 1132 oraz na materiałach pochodzących z warstwy kulturowej.

Tak zwane łyżwy lub gładziki łyżwowate odkryte zostały w kilku egzemplarzach zachowanych w całości lub we fragmentach (por. ryc. 34:3, 5–6, 8), zarówno w obiektach (144, 334, 545, 782, 1132, a więc związanych przede wszystkim ze środkową fazą kultury przeworskiej), jak i w warstwie kulturowej. Były one wykonane z kości śródstopia i śródreza bydła i konia. Jedną z płaszczyzn jest na nich wyraźnie wygładzona na skutek użytkowania. Gładziki łyżwowate można często spotkać na stanowiskach kultury przeworskiej i na stanowiskach innych kultur na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, także w okresie późnorzymskim, przy czym ich dokładna funkcja nie jest bliżej znana. W starszej literaturze traktowano je jako łyżwy lub płozy sań użytkowanych przy połowie ryb spod lodu, jednakże znaczny stopień wygładzenia części egzemplarzy wskazuje raczej, iż najprawdopodobniej służyły do powierzchniowej obróbki takich materiałów jak skóra czy tkanina (?), być może także do wcierania tłuszczu w skórę (przy garbowaniu), jej wyrównywania i wyświecania (Zeman 2001, s. 132–133). Tego typu przedmioty mogą być wykonane z kości zarówno krowy czy tura, jak i konia (por. np. Vachútová 2007, s. 406). W przypadku omawianych tu zabytków jedna z ich szerszych powierzchni była starannie wygładzona. Niekiedy jednak gładziki łyżwowate mają (paradoksalnie!) niewygładzone powierzchnie (por. Vachútová 2007).

Omawiając zabytki wykonane z kości, rogu i poroża, nie sposób nie wspomnieć o cieka-

⁷ Por. Abłamowicz w niniejszym tomie.

wych znaleziskach osteologicznych związanych z młodszym okresem przedrzymskim: w wypełniku obiektu 112 odkryto m.in. dwa prawie kompletne szkielety psów, w studni 784

zaś zdeponowana była czaszka konia. W tym miejscu wyraźnie trzeba podkreślić symboliczny wymiar tych depozytów.

5. ZABYTKI METALOWE I ARTEFAKTY ZWIĄZANE Z HUTNICTWEM

Podczas badań stanowiska Wrocław-Widawa 17 odkryto stosunkowo mało (jak na przebadany obszar) zabytków metalowych. Ze względu na zły stan ich zachowania można określić funkcję niewielu z nich. Większość artefaktów stanowią amorficzne bryły żelaza, odkrywane w warstwie kulturowej lub ornej stanowiska. Obok różnego rodzaju żelaznych prętów (część z nich stanowiła być może silnie skorodowane fragmenty trzonków kluczy?), blaszek (być może bardzo silnie skorodowanych noży?) i sztabek można wymienić także kilka gwoździ i dużych nitów – prawdopodobnie część z nich można łączyć z kulturą przeworską. Niektóre zabytki metalowe mogą stanowić pozostałości bliżej niezidentyfikowanych okuć. Zastanawiające jest, że zabytki metalowe, z kilkoma wyjątkami, nie były odkrywane w wypełnikach obiektów, lecz na różnych poziomach warstwy kulturowej.

Ostro zakończony pręt żelazny został znaleziony w warstwie kulturowej na arze L22 w bezpośredniej bliskości obiektów związanych z kulturą przeworską (ryc. 35:5). Ma on długość 20 cm i średnicę do 1,2 cm. Zabytek stanowi najprawdopodobniej rodzaj przekłuwacza/przebijaka lub punktaka i mógł być wykorzystywany w różnych dziedzinach wytwórczości. Pochodzący z warstwy kulturowej na arze C26 zakończony łopatkowato pręt stanowi najprawdopodobniej rodzaj świdra lub dłuta (ryc. 35:2). Zachowane wymiary zabytku to: długość – 17,5 cm, średnica – 1,5 cm. Część pracująca narzędzia ma większą szerokość niż jego trzpień i wynosi 1,8 cm. Od spotykanych najczęściej na terenie *Barbaricum* łyżkowatych świdrów (por. Michałowski 2011, s. 58–59, tab. 15) nasz zabytek odróżnia płasko ukształtowana część pracująca. Świdry łyżkowate i inne były wykorzystywane na różnych etapach obróbki drewna. Narzędzie tego typu znalezione na stanowisku hutniczym w Przylesiu Dolnym, pow. brzeski, stanowisko 6, mogło służyć do wiercenia otworów w miękkiej jeszcze ścianie szybu budowanej dymarki, w celu wykonania gniazd czopów łączących poszczególne segmenty (Pazda 1994, ryc. 61:1; 2002, s. 214). Analogiczny do odkrytego w Przy-

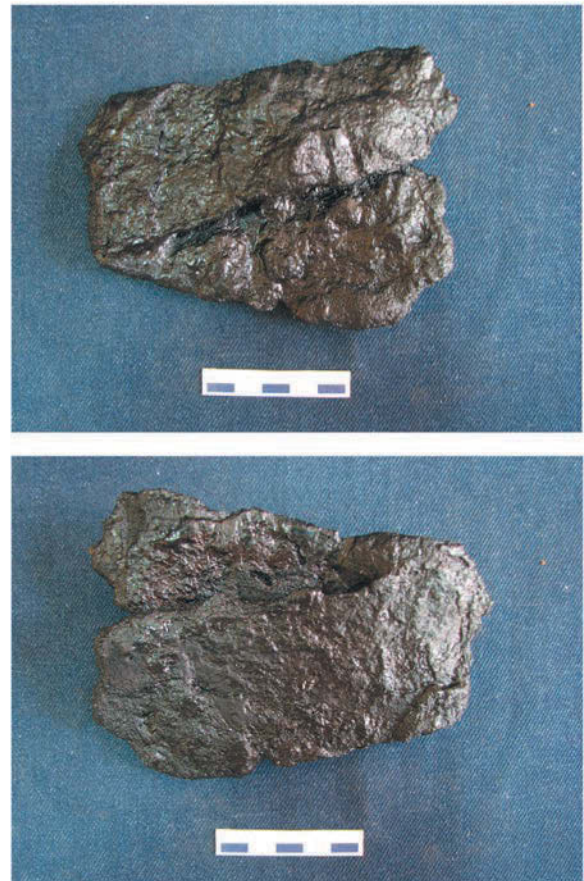
lesiu świder pochodzi też z kompleksu Polwica/Skrzypnik, pow. oławski (Dobrakowski i in. 2000, ryc. 21:b). Znane są także znaleziska tego typu zabytków z terenu kultury luboszyckiej (Jazów, pow. krośnieński; Luboszyce, pow. krośnieński; Grabice, pow. krośnieński; Lotzdorf, Kr. Kamenz – por. Meyer 1971, ryc. 93; Domański 1979, s. 141). Najstarsze świdry kręte związane są jeszcze z późnym okresem lateńskim (Michałowski 2011, s. 58), a młodsze egzemplarze – z okresem rzymskim (stadia B2, C1) i wczesnym okresem wędrówek ludów.

Odkryty w warstwie kulturowej na arze I34 przedmiot żelazny ma formę sztabki o szerokości nieco ponad 1 cm, grubości 2–3 mm i zachowanej długości 8 cm, osadzonej na cienkim trzpieniu o kolistym przekroju (ryc. 35:1). Zabytek stanowi najprawdopodobniej fragment pilnika, którego część pracująca została całkowicie pokryta rdzą. Stan zachowania zabytku nie wyklucza również jego interpretacji jako rodzaju szydła lub nawet noża. W warstwie ornej na arze F30 odkryto fragment kolejnego przedmiotu żelaznego (ryc. 35:4). Ma on formę trapezowatej płytki o długości ok. 7 cm i szerokości 3,5 cm w szerszej części i 2,3 cm w partii węższej. W pobliżu szerszego brzegu w połowie jego długości znajduje się mały kolisty otworek. Zabytek uszkodzony jest w węższej partii, która pierwotnie zewężała się w rodzaj sztabki lub rynienki o szerokości nieco ponad 1 cm. W zachowanej formie zabytek najbardziej przypomina uszkodzony imacz tarczy, a dokładniej jedną z jego płytek. Na podstawie trapezowatej, wyodrębnionej od uchwytu formy płytki trudno stwierdzić, do jakiego typu należałby ewentualnie zabytek. Z warstwy kulturowej na arze L41 pochodzi fragment żelaznego przedmiotu stanowiącego okucie części pracującej jakiegoś narzędzia. Jest on uformowany na kształt rynienki o zachowanej szerokości ok. 5 cm. Zachowana fragmentarycznie część pracująca rozszerza się łopatkowato od osady. Interpretację omawianego zabytku jako fragmentu radlicy osłabia niestety sposób ukształtowania osady, która w radlicach ma zazwyczaj większą szerokość

niż część pracująca (Nowothnig 1939). W trakcie eksploracji warstwy kulturowej na arze D27 odkryto fragment żelaznego przedmiotu w postaci tordowanego pręta żelaznego długości ok. 22 cm i średnicy 1,3 cm, zakończonego płasko rozklepaną owalną tarczką z otworkiem (ryc. 35:3). Zabytek przypomina rozprostowany fragment uchwyty wiadra, jednakże taką interpretację zabytku w wątpliwość podają: surowiec, z którego zabytek został wykonany, oraz zbytnia masywność przedmiotu. Uchwyty wiaderek zazwyczaj wykonywano z brązu, co dotyczy zwłaszcza importowanych z terenu prowincji egzemplarzy późnorzymskich, szczególnie galijskich wiaderek E-52-66 typu Hemoor, datowanych głównie na stadia C1 i C2. Także wykonywane na miejscu, tzn. na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, wiaderka drewniane mają zazwyczaj o wiele delikatniejsze i wykonane z brązu, ewentualnie żelaznej taśmy okucia (Szydłowski 1984, tab. I–XV). Miejsce odkrycia zabytku – sam spąg warstwy kulturowej – sugeruje, że omawiany przedmiot ma starożytną chronologię, jednakże jego funkcja pozostaje na razie niewyjaśniona.

Z położonego w centrum stanowiska, wśród różnego typu obiektów gospodarczych, mało charakterystycznego obiektu 342 pochodzi bardzo silnie zniszczony żelazny miecz (ryc. 4). Stan zachowania przedmiotu uniemożliwia jego precyzyjne określenie typologiczne, jak również utrudnia dokładne ustalenie chronologii. Można jedynie stwierdzić, że chodzi o formę obusieczną. Zachowana szerokość głowni waha się w granicach 5–6 cm. Rękojeść, jelec ani partia sztychowa nie zachowały się. Na powierzchni zabytku widoczne są bardzo liczne wykwity tlenków żelaza, deformujące pierwotną powierzchnię. Z tego względu niemożliwe jest określenie jego pierwotnego przekroju. O formie zabytku można powiedzieć jedynie to, że głownia zwęża się w kierunku sztychu, co w żadnym wypadku nie ułatwia określenia jego typu, ponieważ jest zjawiskiem powszechnym, wynikającym z funkcji zabytku. W typologii M. Biborskiego (1978) miecze o szerokości głowni wahającej się w przytoczonych granicach występują zarówno we wczesnym, jak i w późnym okresie rzymskim, i zaliczane są do typów III i VIII. Zabytki o takiej szerokości głowni występują też w okresie przedrzymskim (Bochnak 2005).

Forma zachowania zabytku świadczy o tym, że przedmiot został celowo rytualnie zgięty, najprawdopodobniej tuż przed zdeponowaniem go w obiekcie. Miecze w takiej formie, tzn. rytualnie zdeformowane, są znajdowane przede wszystkim w ciepłopalnych grobach kultury przeworskiej, głównie jej fazy datowanej na młodszy okres przedrzymski, ale także we wczesnym okresie rzymskim (por. Błazejewski 1998, s. 160). Cechy obiektu 342 wykluczają jego interpretację jako sepulkralnego. Uważa się, że ten sposób transponowania energii przedmiotu – tzn. jego symboliczne „uśmiercanie” – jest typowy dla tradycji lateńskiej, przeżywającej się miejscowo aż do stadium C2 okresu rzymskiego. Z terenu kultury przeworskiej znane są znaleziska elementów uzbrojenia występujące na terenie osad w kontekście symbolicznym, związanym ze sferą wierzeń (por. Żychliński 2008, tam starsza literatura). Prawdopodobnie

Ryc. 4. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Rytualnie zgięty miecz odkryty w wypełniku obiektu 342.

Fot. M. Bohr

Fig. 4. Site Wrocław-Widawa 17. Ritually bent sword excavated in the fill of object 342. Photo M. Bohr

również taki kontekst dotyczy miecza z obiektu 342. Bliską analogię kontekstualną i terytorialną dla miecza z Wrocławia-Widawy stanowi częściowo zgięty, wbity w calec miecz odkryty na wzgórzu nad osadą w Starym Zamku, pow. wrocławski, datowaną na stadia A1 lub A2 (Domański, Lodowski 1984).

Miecze stanowiące element praktyk rytualnych znane są przede wszystkim ze stanowisk zlokalizowanych w międzyrzeczu Warty i Noteci, przy czym ich chronologia z reguły zamyka się w młodszym okresie przedrzymskim (Makiewicz 1992, s. 113, 122, ryc. 1). W zdecydowanej większości miecze deponowano bez uprzedniego ich niszczenia, wyjątki stanowią: przytoczone już stanowisko w Starym Zamku, a także stanowisko w Żarnowcu, pow. puciki (Makiewicz 1992, s. 113, 122). Znaleźnisko z Wrocławia-Widawy wpisuje się zatem niejako w boczny nurt praktyk rytualnych obserwowanych na osadach. Należy podkreślić, że w trakcie badań stanowiska odkryto kolejne obiekty, które z całą pewnością pełniły funkcję kultową: w obiekcie 1098 obok nielicznych fragmentów ceramiki z młodszego okresu przedrzymskiego znaleziono kości należące przynajmniej do dwóch osobników bydła oraz fragmenty ludzkiej czaszki; w obiekcie 112 (jama ofiarna) z młodszego okresu przedrzymskiego, obok bardzo licznego materiału ceramicznego związanego z młodszym okresem przedrzymskim, znajdowały się m.in. szkielety dwóch psów. Z kolei przy cembrowinie studni 784, związanej ze stadiem C1, znaleziono całą czaszkę końską.

W trakcie badań stanowiska Wrocław-Widawa 17 pozyskano liczny materiał wskazujący na miejscową produkcję hutniczą, przede wszystkim liczne żuźle żelazne różnego typu oraz fragmenty łup i surowej rudy darniowej. Bezpośrednim dowodem produkcji hutniczej

są pozostałości dymarek czy prażaków (łącznie w trakcie badań zarejestrowano 15 obiektów związanych z procesem hutniczym), zawierające w wypełniskach duże ilości pozostałości procesu technologicznego. Często fragmenty żuźla występują także w wypełniskach innych obiektów, np. zinterpretowanych jako studnie, jak obiekty 144 czy 334. Czy może to wskazywać na związek studni z produkcją hutniczą? Wydaje się, że nie można wykluczyć takiej możliwości, tym bardziej że analogiczne sytuacje mają miejsce także na innych stanowiskach kultury przeworskiej, gdzie stwierdzono ślady produkcji żelaza i gdzie występują studnie.

W trakcie badań pozyskano różnorakie fragmenty żuźla, począwszy od drobnych kawałków, w tym tzw. soplwatych, pochodzących z dolnych partii pieca, przez różnego rodzaju spieki, skończywszy na dużych bryłach z odciskami ścianek pieców, odkrywanych zarówno w obiektach (np. 387, 433), jak i w warstwie kulturowej.

Na stanowisku udało się odkryć najprawdopodobniej dwa fragmenty wykonanych z gliny dysz piecowych, w obiekcie 311 (z materiałami kultury łużyckiej i datowanymi na młodszy okres przedrzymski) i w warstwie kulturowej. W wypadku obiektu 311 nie można mówić o pozostałości pieca lub innego obiektu związanego z hutnictwem. Dysza w nim odkryta ma formę zwężającej się ku jednemu z końców tulei (ryc. 36:7). Węższy otwór ma łagodnie zaokrąglone krawędzie i średnicę ok. 2,5 cm. Zachowana długość zabytku wynosi ok. 8,5 cm. Przedmiot wykazuje zmiany będące skutkiem bardzo silnego wtórnego przepalenia. Analogiczne dysze, aczkolwiek nie są częstymi znaleziskami, są odkrywanych na stanowiskach hutniczych różnych kultur *Barbaricum*, często jednak wykonane są z kości (Pleiner 2000, s. 196–214, szczególnie ryc. 55; Pazda 1994, s. 23).

6. CERAMIKA NIENACZYNIOWA

W trakcie badań stanowiska odkryto łącznie 15 przęślików; wszystkie pochodzą z warstwy kulturowej. Z kulturą przeworską można łączyć przede wszystkim przęśliki dwustożkowate oraz niektóre przęśliki soczewkowate (ryc. 36:1–6), wykonane z gliny wypalanej w sposób staranniejszy niż w przypadku przęślików kultury łużyckiej. Średnica przęślików waha się w granicach 3–5 cm, przy czym formy dwustoż-

kowate są wyraźnie mniejsze. Wysokość przęślików osiąga wartość 2–3 cm. Przęśliki dwustożkowate są najbardziej rozpowszechnione w kulturze przeworskiej i występują przez cały okres jej trwania. Wśród egzemplarzy widawskich są formy smuklejsze, o płaskich biegunach (ryc. 36:3), ale także nieco bardziej przysadziste i niższe egzemplarze o zagłębionych biegunach (ryc. 36:2, 6). W analizowanym zbiorze znajdu-

ją się także przęślik beczułkowaty (ryc. 36:4) oraz zabytek w formie tarczki (ryc. 36:5). Nieco większy, masywny walcowaty przęślik pochodzi również ze wschodniej, peryferyjnej części osady. Zbliżony do soczewkowatego przęślik z ara G33 jest zdecydowanie cięższy i masywniejszy od pozostałych (ryc. 36:1). Różni się od nich także słabszym stopniem wypału. Obecność na stanowisku przęślików bezsprzecznie dowodzi działalności tkackiej i przędzalniczej mieszkańców osady w okresie przedrzymskim i rzymskim.

W trakcie badań odkryto fragmenty przynajmniej dwóch piramidkowatych ciężarków tkackich. Jeden z nich jest pozbawiony wyraźnego kontekstu, drugi został odkryty w wypełnisku obiektu 1158 (datowanego dendrochronologicznie na czasy po 207 AD, artefaktualnie na B2/C1–C1, ryc. 5). Zabytki mają typową dla ciężarków kultury przeworskiej formę piramidki ze ściętym wierzchołkiem i otworem umieszczonym w górnej części. Do produkcji ciężarków wykorzystywano glinę schudzoną znaczną ilością domieszki organicznej, co jest typowe również dla innych znalezisk tego typu przedmiotów. Na ciężarku z obiektu 1158 nie ma widocznych śladów przetarcia brzegowych partii otworu przez nici osnowy, co może wskazywać, że ciężarek nie był używany przez dłuższy czas.

Chociaż ciężarki tkackie zazwyczaj były wykorzystywane zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem, kontekst znaleziska zabytku w studni 1158 – fragmenty żużli dymarskich – może wskazywać także na inną jego funkcję. Nie można wykluczyć, że ciężarki tkackie znajdowane

Ryc. 5. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Ciężarek tkacki z wypełniska obiektu 1158. Fot. M. Bohr

Fig. 5. Site Wrocław-Widawa 17. Weaver's weight from the fill of object 1158. Photo M. Bohr

w wypełniskach obiektów związanych (także pośrednio) z działalnością kowalско-kuźniczą znajdowały zastosowanie jako obciążniki miechów (Pazda 1994, s. 110). Kwestia ich wtórnego wykorzystania lub produkcji w określonym celu, przy zachowaniu kształtu zbliżonego do przedmiotów związanych z tkactwem, wymaga dalszych badań, polegających przede wszystkim na analizie ich wielkości i ciężaru.

7. POZOSTAŁE ZABYTKI WYDZIELONE

Bardzo interesujące znalezisko stanowi odkryty w warstwie kulturowej szklany kamyk do gry (tzw. *calculus*) barwy czarnej, mający formę soczewki płasko-wypukłej o średnicy 15–16 mm (ryc. 6:2). Tego typu kamienie, używane w grach planszowych w stylu *tabula* czy *ludus latruncularum*, były wykonywane na terenie Cesarstwa Rzymskiego zarówno ze szkła, jak i z kości, gliny, bursztynu, brązu, alabastru, gagatu, marmuru, a także innych skał.

Jako plansze służyły tablice drewniane z metalowymi okuciami, doraźnie wykorzystywano także płaskie płyty kamienne. Na terenie

Cesarstwa Rzymskiego nie należały one do przedmiotów luksusowych, występują np. w grobach lekarzy czy żołnierzy, na obszarze *Barbaricum* natomiast spotykane są najczęściej w grobach bogato wyposażonych, tzw. książęcych (np. Straże, Cejkov, Wrocław-Zakrzów – por. Kramarkowa 1990, s. 156). Bardzo charakterystyczne jest, że należą do przedmiotów związanych z mężczyznami, gdyż to oni byli namiętnymi graczami. W *Barbaricum* zdecydowanie dominują *calculi* wykonane ze szkła, w dalszej kolejności z kości. Ich średnica waha się pomiędzy 10 a 40 mm, najczęściej osiągając

Ryc. 6. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Wybrane zabytki wydzielone odkryte w trakcie badań: 1 – złota moneta celtycka z warstwy kulturowej stanowiska, ar J23; 2 – szklany kamyk do gry, tzw. *calculus*, z warstwy kulturowej stanowiska; 3 – fragmenty sznura z wnętrza naczynia odkrytego w studni 547; 4 – fragment zabytku szklanego z warstwy ornej stanowiska. Fot. M. Bohr

Fig. 6. Site Wrocław-Widawa 17. Selected artefacts: 1 – gold Celtic coin from the cultural layer of the site, are J23; 2 – glass gaming chip, the so-called *calculus*, from the cultural layer of the site; 3 – fragments of the rope from the vessel discovered in well 547; 4 – fragment of a glass artefact from the site's arable layer. Photo M. Bohr

15–28 mm (Krüger 1982, s. 155–156). Przedmioty te mają najczęściej barwę białą lub czarną. Kamyk z Wrocławia-Widawy 17 jest typowy, zarówno jeżeli chodzi o barwę, wymiary, jak i fakturę spodniej części, która w tego typu zabytkach często pozostaje nierówna. Wyjątkowy jest kontekst odkrycia zabytku. Na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum* kamyki do gry nie są częstymi znaleziskami, do lat 80. znanych było ponad 1000 egzemplarzy, pochodzących z blisko 100 stanowisk (Krüger 1982, s. 155). O ile na terenie państwa rzymskiego *calculi* znajdowane są zarówno na osadach (najczęściej w kasztelach), jak i w grobach, o tyle poza granicami imperium, a szczególnie na obszarze kultury przeworskiej, występują one praktycznie

wyłącznie w kontekście sepulkralnym (Krüger 1982, mapy i zestawienia). Jedynymi znanymi autorowi przypadkami wystąpienia *calculi* na osadach dolnośląskich są znaleziska z Nowej Wsi Legnickiej, pow. wrocławski, stanowisko 14 (Skorupka 2006, tab. 1:1) oraz z osady w Radłowicach, pow. oławski, stanowisko 8 (uprzejma ustna informacja prof. S. Pazdy). Niełatwo określić chronologię naszego zabytku, gdyż podobne kamyki występują, począwszy od młodszego okresu przedrzymskiego po schyłek okresu rzymskiego, przy czym najwięcej znalezisk datowanych jest na stadium C2 (Krüger 1982, ryc. 13). Z terenu Polski analogiczne zabytki znane są z nieco ponad 30 stanowisk. Nie można wykluczyć, że naśladownictwo kamyka do gry

Ryc. 7. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Gliniany krążek odkryty w warstwie kulturowej, ar E30. Fot. M. Bohr
 Fig. 7. Site Wrocław-Widawa 17. Clay wheel discovered in the cultural layer, are E30. Photo M. Bohr

(lub jakiś inny przedmiot o nieokreślonym bliżej przeznaczeniu) stanowi odkryty w warstwie kulturowej na arze E30 niewielki gliniany krążek o średnicy 3 cm i grubości 7–8 mm (ryc. 7).

Ciekawą grupę przedmiotów stanowią krążki wykonane ze skorup naczyń. Przedmioty te zostały znalezione w warstwie kulturowej stanowiska i w wypełniakach obiektów 233 (datowany ogólnie na czasy rozwoju kultury przeworskiej) oraz 782 (stadium C1; ryc. 28:6). Takie zabytki znajdowane są dość rzadko na stanowiskach kultury przeworskiej, ich funkcja zaś nie jest do końca wyjaśniona (Prochowicz 1999). Krążki wykonywane z ułamków naczyń występują też na osadach kultury lateńskiej, można je wiązać także z tendencjami ogólnolateńskimi (Skowron 2006, s. 100), przy czym można spotkać również egzemplarze z wywierconymi otworkami (Dąbrowska 1988, s. 130).

Bardzo ostrożnie należy podchodzić do datowania przedmiotu przypominającego metalowy guzek lub paciorek, odkrytego w stropie warstwy kulturowej na arze F25. Przypomina on nieco brązowy zabytek ze szkieletowego grobu 9 w Stogach, co do którego badacze niemieccy nie mieli pewności, czy jest to dolne okucie rogu do picia, czy też jakiś element stroju (Pescheck 1939, s. 83–84, ryc. 79:2).

Złota moneta celtycka (por. Bohr 2012) została odkryta w warstwie kulturowej na arze J23 (ryc. 6:1). Co ciekawe, jest to strefa, gdzie dominują obiekty związane z kulturą łużycką. Zabytek ma wagę 0,892 g, średnicę 8–9 mm,

grubość w środku 2 mm. Monetę wykonano ze złota o barwie jasnożółtej i pod względem kształtu należy ona do grupy środkowoceltyckich monet miseczkowatych. Dobry stan zachowania zabytku umożliwia odczytanie rysunku stempla rewersu, możliwe jest także zaobserwowanie pewnych szczegółów technologii wykonania monety. Stempel w czytelny sposób został odcisnięty jedynie na jednej ze stron, wklęsłej. Można domniemywać, że całość powierzchni krążka mennicznego znalazła się w zasięgu stempla, tzn. moneta nie jest bita acentrycznie, co więcej – brak nadlewu spowodował, że nie cały rysunek stempla odcisnął się na pozostającym do dyspozycji fragmencie metalu. Powierzchnia monety jest miejscami nierówna i matowa, co widać szczególnie na nieczytelnym awersie, noszącym ślady krzepnięcia metalu. Środkową część przedstawienia na rewersie tworzy rodzaj trójkąta o zaokrąglonych narożnikach. Rozchodzi się od niego siedem promieni (najprawdopodobniej ósmy promień wybiegał poza powierzchnię krążka mennicznego). Pod trójkątem w poziomym układzie widnieją trzy kolisty guzki/kropki o średnicy ok. 1 mm każdy, z których jeden również częściowo wykracza poza powierzchnię monety. Przedstawienie uwidocznione na rewersie nazywane jest trójkątem promienistym (niem. *Strahlendreieck*). Moneta należy do serii środkowoceltyckich monet emitowanych przez plemię Bojów i stanowi wariant typu Athena Alkis o bardzo zeschematyzowanym oraz

mało czytelnym awersie (por. Paulsen 1933, nr 521-564, s. 61). Motyw trzech kropek/guzków ma najprawdopodobniej znaczenie mennicze – być może określa nominał. Świadczyć może o tym obecność podobnej grupy symboli na analogicznej monecie z osady w Pełczyskach, pow. pińczowski, w stosunku do której M. Rudnicki wysunął przypuszczenie, że została wybita regenerowanym stemplem. Co ciekawe – odnowiony w tym przypadku został jedynie rysunek trzech kropek/guzków (Rudnicki 2005). Motyw trzech kropek jest charakterystyczny dla nominału 1/8 statera młodszych emisji bojskich (Rudnicki 2005). Także wagowo moneta widawska odpowiada takiemu nominałowi. Motyw trójkąta promienistego obejmuje typy 521–555 wg Paulsena, pojawiające się wg Castelina w okresie B mennictwa bojskiego, rozpowszechnia się jednak w okresie C, datowanym mniej więcej na lata 100/80–70/60 p.n.e. (Castelin 1976, s. 239–273; Militký 2008, tab. 7).

Monetę widawską najbardziej pod względem stylistyki rewersu przypomina późno datowany egzemplarz bojski odkryty na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie (stanowisko to związane jest najprawdopodobniej z kulturą puchowską; Castelin 1976, s. 260; Kietlińska 1958, s. 91–93). Materiały pochodzące z II fazy osadniczej tego stanowiska zdeponowane zostały niestety głównie na złożu wtórnym w obrębie wczesnośredniowiecznego wału. Cieszyńska analogia to również 1/8 statera serii AA-VI lub AA-VII. Biorąc pod uwagę typ i masę tej monety (niewiele ponad 0,6 g), pochodzi ona z końcowego okresu emisji celtyckich na terenie Czech i według Castelina dotarła na teren Polski po połowie I w. p.n.e. Według wzmiankowanego autora brak podstaw, by mówić o istnieniu tu lokalnego warsztatu (Castelin 1976, s. 260). Odmiennego zdania jest Z. Woźniak, który datuje monetę na I połowę I w. p. n. e. i nie wyklucza pochodzenia monety z mennicy działającej na ziemiach Polski (Woźniak 1967, s. 209).

Wiele o miejscu wybita celtyckiej monety z Wrocławia-Widawy można by powiedzieć, gdyby udało się odnaleźć ściśle analogie do awersu, rewers bowiem jest utrzymany w pewnej stylistycznej manierze, w której wybijano więcej egzemplarzy. Z terenu środkowej Polski pochodzi jeszcze kilka monet należących do analogicznego co moneta widawska kręgu ikonograficznego. Monety nieco zbliżone do widawskiej odkryto w rejonie Kalisza (Janków

Drugi, Jastrzębniki, Kalisz – por. Rudnicki i in. 2010). Oprócz 15 monet znaleziono tam fragmenty dwóch złotych sztabek, o wadze ściśle odpowiadającej równowartości 1/8 statera, stanowiących najprawdopodobniej surowiec do produkcji kolejnych numizmatów. Stylistycznie zbliżoną do egzemplarza widawskiego monetę znaleziono na cmentarzysku w Leśnie (Walenta 2009, s. 71–72, tab. LXXXIV, gr. 29:4). Jest ona wykonana ze srebra i według M. Rudnickiego i jego zespołu (Rudnicki i in. 2010, s. 112–113) także została odlana w rejonie kaliskiego skupiska osadniczego. Obecność monet w Leśnie i okolicach Kalisza wskazywać może na wykorzystywanie lokalnych emisji celtyckich w wymianie handlowej wzdłuż szlaku bursztynowego i jego odgałęzień (Walenta 2009, s. 71–72, także przyp. 81). Ciekawe jest, że zabytek z Leśna odkryty został w zespole grobowym datowanym na stadium B1b okresu rzymskiego. Wskazuje to na możliwość dłuższego pozostawania w obiegu tego typu monet, co być może odnosi się także do monety z Wrocławia-Widawy 17 (Bohr 2012, s. 213–214).

Stopione, amorficzne fragmenty szkła (barwy białej, jasnozielonej i jasnoniebieskiej) pochodzą jedynie z warstwy ornej, w związku z czym trudno powiedzieć cokolwiek na temat ich chronologii, aczkolwiek nie można wykluczyć ich związku z osadą kultury przeworskiej. Obok nich wystąpił także fragment przedmiotu o niejednorodnej barwie, od jasno do ciemnofioletowej, i wyraźnie warstwowanej strukturze, który ze względu na technologię można wiązać zapewne z okresem pradziejowym, przy czym proveniencja tego przedmiotu jest najprawdopodobniej zamiejscowa (ryc. 6:4). Bogatym profilowaniem i barwą fragment ten przypomina nieco niektóre szklane bransolety celtyckie, jednakże taką interpretację zabytku utrudniają jego zbyt duże jak na bransoletę rozmiary.

Bryłkę bursztynu znaleziono w warstwie kulturowej na arze F24 i nie ma pewności co do jej chronologii. Na tereny kultury przeworskiej bursztyn docierał zazwyczaj w postaci gotowych już wyrobów (przede wszystkim paciorków). W świetle znaleziska bardzo dużego depozytu bursztynu odkrytego na datowanej na młodszy okres przedrzymski osadzie we Wrocławiu-Partynicach i innych znalezisk pojedynczych bryłek bursztynu (por. Wielowiejski 1991) nie można jednak całkowicie wykluczyć jego związku z osadą kultury przeworskiej.

Z wypełniska jednego z naczyń odkrytych w studni 547 (datowanie dendrochronologiczne: po 143 AD) pochodzą fragmenty sznurka, najprawdopodobniej konopnego (ryc. 6:3). Na uwagę zasługuje dobry stan jego zachowania. Tego typu zabytki zachowują się bardzo rzadko, wobec czego znalezisko widawskie jest bardzo cenne.

W przypadku co najmniej dwóch fragmentów ceramiki domniemywać można pochodzenia spoza strefy środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Jeden z nich został odkryty na głębokości 30 cm od stropu warstwy kulturowej (ok. 70 cm od powierzchni stanowiska). Charakteryzuje się ceglastą barwą gładkich powierzchni, cienkościennością, bardzo równymi ściankami, brakiem widocznej domieszki schudzającej w masie garncarskiej oraz obecnością wyraźnych ciągów

garncarskich po stronie wewnętrznej. Ceramikę tego typu spotyka się na różnie datowanych stanowiskach Cesarstwa Rzymskiego. Drugi z fragmentów znaleziono w warstwie ornej; charakteryzuje się jasnokremową barwą powierzchni, znaczną cienkościennością (2–3 mm) i równością ścianek. Stanowi fragment małej misy lub czarki o brzuścu zdobionym plastycznymi listewkami, podkreślającymi tektonikę naczynia. Wylew naczynia jest pogrubiony. Pionową strefę pomiędzy listewkami ozdobiono ornamentem zygzaka, wykonanym w technice wyświecania (ryc. 8:12). Na powierzchni naczynia widoczne są ślady działania wysokiej temperatury – spływy masy garncarskiej. Stylistycznie naczynie nawiązuje do ceramiki pochodzącej z prowincji naddunajskich (por. np. Friesinger, Kerchler 1981).

WNIOSKI

Osada na stanowisku 17 we Wrocławiu-Widawie położona jest w północnej części bystrzycko-oławskiego rejonu osadnictwa kultury przeworskiej, wyróżnionego przez S. Pazdę (1980, s. 16–19). W bezpośrednim sąsiedztwie osady zarejestrowano dotychczas stosunkowo niewiele stanowisk związanych z kulturą przeworską młodszego okresu przedrzymskiego, nieco więcej związanych z młodszymi i późnymi fazami tego ugrupowania kulturowego (Pazda 1980, mapy 1–8). Większość z nich to stanowiska znane z luźnych materiałów, praktycznie nie ma systematycznie badanych osad (pominąwszy stanowiska badane w ostatnim czasie w ramach szerokopłaszczyznowych inwestycji; wyniki tych badań dotychczas nie zostały publikowane). Najbliżej położonymi stanowiskami sepulkralnymi datowanymi na młodszy okres przedrzymski są: cmentarzysko w Kotowicach, pow. trzebnicki, pojedynczy grób z Wrocławia-Polanowic 8 (Dreczko i in. 2009, s. 140, 144–145) oraz leżące na południe od linii Odry stanowisko Wrocław-Kuźniki. W stadium A3 młodszego okresu przedrzymskiego mamy do czynienia z bardzo wyraźnym załamaniem osadnictwa na terenie całego Dolnego Śląska, a poza znaleziskiem luźnym ze Zgorzeliska (dziś Wrocław-Zgorzelisko) oraz cmentarzyskami z Wrocławia-Grabiszyna, Wrocławia-Kozanowa i Wrocławia-Popowic (również położonymi na południe od Odry) nie znamy

zbyt wielu stanowisk sąsiadujących ze stanowiskiem Wrocław-Widawa 17. W młodszym okresie przedrzymskim ciężar osadnictwa kultury przeworskiej w rejonie bystrzycko-oławskim przesunięty był wyraźnie ku międzyrzeczu Bystrzycy i Oławy, zwłaszcza na obszar dorzecza Ślęzy. Stanowiska położone na prawym brzegu Odry i dalej w kierunku północnym są zdecydowanie rzadsze (Pazda 1980, mapy 2–3), co sprawia, że osada widawska miała charakter peryferyjny. We wczesnym okresie rzymskim i w czasach współczesnych późnej fazy kultury przeworskiej liczba stanowisk w tej części rejonu bystrzycko-oławskiego wyraźnie rośnie (Pazda 1980, mapy 4–8). Przebadana osada, szczególnie ze względu na rozmiar prowadzonych na niej prac i ilość pozyskanego materiału zabytkowego, stanowi bardzo ważne stanowisko archeologiczne, przede wszystkim w kontekście poznania oblicza wczesnej fazy kultury przeworskiej, w większości wypadków znanej jedynie z badań cmentarzysk i znalezisk przypadkowych.

W miarę naturalna jest zróżnicowana chronologia materiałów pochodzących z obiektów interpretowanych jako studnie. Może ona wynikać z jednej strony ze znacznego stopnia naruszenia starszych nawarstwień w trakcie budowy i dalszego użytkowania obiektów, z drugiej zaś z długiego okresu ich użytkowania. Niemniej jednak uzyskane na podstawie badań dendrochronologicznych daty ścięcia drzew, które po-

służyły do budowy studni widawskich, a więc także przybliżone daty bezwzględne budowy tych obiektów, pokrywają się w większości wypadków z ustaleniami wynikającymi z analizy stylistyki, ornamentyki i cech technologicznych pozyskanych z nich najmłodszych materiałów ceramicznych. Wynika z nich, że większość studni była użytkowana w czasach odpowiadających stadium B2 i fazie B2/C1 (C1a) okresu rzymskiego. Jedynie obiekt 1084 jest wyraźnie młodszy, odpowiada fazie D1 (ewentualnie fazie C3, jeżeli taką w materiałach z osad zdecydowalibyśmy się wydzielić; datowanie bezwzględne – po 337 AD). Bardzo interesujące jest to, że mimo pozyskania w trakcie badań bardzo dużej ilości materiałów związanych z młodszym okresem przedrzymskim żadna z uzyskanych dat bezwzględnych ze studni nie odpowiada temu okresowi. Ciekawa sytuacja dotyczy studni 1132 – otóż w jej wypadku datę bezwzględną określono na czasy po 117 AD, podczas gdy materiał z jej wypełniska odpowiada stylistycznie fazie B2/C1 i stadium C1, jest więc wyraźnie młodszy. Ciekawostkę w kontekście datowania początków występowania ceramiki warsztatowej na Dolnym Śląsku stanowi obecność fragmentu gładkościennego naczynia siwego w wypełnisku datowanej na czasy po 207 AD studni 1158, a także sygnalizowana już obecność fragmentu ceramiki siwej w obiekcie 144, datowanym na czasy po 144 i 158 AD. Kwestie korelacji dat bezwzględnych z chronologią opartą na analizie form i stylistyki materiału z wypełnisk studni będą przedmiotem dalszych analiz.

Rezultatem przeprowadzonych prac, oprócz zadokumentowania pozostałości bardzo licznych i zróżnicowanych funkcjonalnie obiektów nieruchomych, jest pozyskanie ogromnej bazy źródłowej zabytków ruchomych, w której dominujące znaczenie ma ceramika naczyniowa. Jest ona bardzo zróżnicowana, przy czym na podstawie analizy formalno-typologiczno-technologicznej, jak wskazano, wyraźnie można wyróżnić trzy fazy użytkowania stanowiska. Pierwsza z nich wiąże się z młodszym okresem przedrzymskim, druga ze stadiami od B2 po C1, trzecia, stosunkowo najslabiej zaznaczona, datowana jest na stadium C2 i początek wczesnego okresu wędrówek ludów. Pozostający do dyspozycji materiał pozwala obserwować typowe dla poszczególnych faz różnice w stylistyce, widoczne zarówno w poszczególnych elementach tektonicznych ceramiki, technologii

produkcji, jak i sposobach wykańczania i ozdabiania powierzchni.

Stylistyka materiałów przedrzymskiej fazy zasiedlenia stanowiska (np. dominujące wychyłanie fasetowanych wylewów na zewnątrz, specyficzne proporcje naczyń, por. Dąbrowska 1988, tab. I–IV) sugeruje, że mamy do czynienia przede wszystkim z zabytkami pochodzącymi ze stadiów A2 i A3, przy nielicznym udziale materiałów ze stadium A1. W ceramice kultury przeworskiej z najstarszej fazy liczne są zapożyczenia z ceramiki kultury lateńskiej, znajdujące wyraz np. w stylistyce garnków o zaokrąglonym i baniastym profilu i mis o esowatych ściankach czy w niektórych ornamentach. Obok nich mamy do czynienia z elementami, które na obecnym etapie prac można wiązać (w części przypadków) z oddziaływaniem jastorfskiego środowiska kulturowego. Na taki kierunek inspiracji wskazują przytoczone powyżej analogie. Oprócz pewnych nawiązań stylistycznych wśród materiałów pozyskanych w trakcie badań można wymienić elementy bezspornie „obce”. Stanowią je np. fragment naczynia grafitowego z warstwy kulturowej oraz naczynie grafitowe z obiektu 14 (ryc. 8:7), najbardziej typowe dla kultury lateńskiej. W dalszej kolejności należałoby wymienić fragment wykonany najprawdopodobniej na kole garncarskim z wypełniska obiektu 33. Pewnymi cechami lateńskimi wyróżnia się również jeden z fragmentów z wypełniska obiektu 102. Specyficznym wyswieconym czernionym naczyniem z obiektu 784 również zdradza takie cechy (ryc. 37:8). Chropowacenie w stylu lateńskim obecne jest na powierzchni naczynia z obiektu 112. Pojedyncze fragmenty wyróżniające się przede wszystkim specyficznym wykończeniem powierzchni (np. w rodzaju powierzchni gruzełkowo-żyłkowej) pochodzą z obiektu 14 (ryc. 37:7), a także z warstwy kulturowej eksplorowanej w różnych częściach stanowiska. Fragment z ara H34 charakteryzuje się bardzo drobno sortowaną domieszką zastosowaną do schudzenia masy garncarskiej, jasnopomarańczową barwą powierzchni, odbiegającą od barw naczyń przeworskich, oraz trudno definiowalną twardością wypału i specyficzną fakturą powierzchni (ryc. 37:1–2). Podobnymi szczegółami technologicznymi wyróżnia się kolejny fragment z ara H34, dodatkowo ozdobiony jeszcze motywem równoległych do siebie, poziomych, dosyć szerokich linii (ryc. 37:3–4). Analogiczny ornament występuje także na na-

stępnym fragmencie z tego samego ara, różniącym się od obu powyższych ciemniejszą barwą, ale noszącym takie same cechy technologiczne (ryc. 37:5–6). W odniesieniu do występujących na Dolnym Śląsku celtyckich elementów kulturowych w kontekście przeworskim pojawiają się według S. Pazdy dwie niewykluczające się możliwości – obecność elementów niejako odziedziczonych, a także, być może, przenikanie do środowiska kultury przeworskiej jakichś grup ludności celtyckiej z innych obszarów (Pazda 1983, s. 187).

W okresie wczesnorzymskim ceramika przeworska podlegała kolejnym wewnętrznym przemianom stylistycznym, a także dalszym wpływom kulturowym, co jest zjawiskiem naturalnym, przy czym, jak się wydaje, najsilniejsze w tej sytuacji są wpływy nadłabskiego środowiska kulturowego i terenu Moraw. Jak wskazywano powyżej, za efekt takich oddziaływań można przyjąć sposoby kształtowania niektórych wylewów, niektóre odmiany ornamentu palcowego i paznokciowego, ornament plastyczny i niektóre odmiany ornamentu grzebykowego. Aczkolwiek czytelne, wpływy te nie zdominują rzecz jasna indywidualnego

i specyficznego charakteru przeworskiego. Wielokrotnie zauważano, że *en masse* analizowany materiał znajduje najbliższe i najliczniejsze analogie w „rodzimym”, przeworskim środowisku kulturowym, przede wszystkim obszaru Śląska i Wielkopolski.

Materiały z najmłodszej fazy zarejestrowanej w trakcie badań są stosunkowo nieliczne. Ich charakter nawiązuje jednak wyraźnie do zbliżonych chronologicznie materiałów z innych dolnośląskich stanowisk. Mamy do czynienia m.in. z pojawieniem się zróżnicowanej technologicznie ceramiki warsztatowej, obok której występują zubożone ornamentacyjnie i stylistycznie naczynia wykonane w technologii lepienia. W ten sposób przedstawione powyżej zabytki ruchome z Wrocławia-Widawy 17 w swojej różnorodności posiadają poza własną specyfiką także rozliczne analogie, zarówno w środowisku kultury przeworskiej obszaru Śląska, jak i poza nim. W analizowanym materiale zaobserwować można elementy o bezsprzecznie obcej proveniencji, będące dowodem na intensywne kontakty ludności zamieszkującej osadę z innymi strefami kulturowymi *Barbaricum*, a nawet z obszarem państwa rzymskiego.

LITERATURA

- Andrzejowski J.
1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Kraków.
- Andrzejowski J., Kokowski A., Leiber Ch. (red.)
2004 *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*, Katalog wystawy, Lublin-Warszawa.
- Biborski M.
1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, „Materiały Archeologiczne”, t. 18, s. 53–165.
- Błażejowski A.
1998 *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław.
2001 *Badania cmentarzyska kultury przeworskiej na stan. X w Świętoszynie, pow. Milicz*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 43, s. 227–232.
2007 *Kultura przeworska a reńsko-wezerska strefa kulturowa*, „Studia Archeologiczne”, t. 39.
- Bochnak T.
2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Rzeszów.
- Bodnar R., Krudysz L., Rozmus D., Szmoniewski B.
2006 *Wczesnośredniowieczna ceramika szkliviona z Dąbrowy Górniczej-Łośnia*. „Skarb hutnika”, „Zeszyty Łosieńskie”, t. 1.
- Boege W.
1937 *Ein Beitrag zum Formenkreis der wandalischen Irdenware aus der Völkerwanderungszeit*, „Alt-schlesien”, t. 7, s. 44–59.
- Bohr M.
2008 *Wybrane aspekty technologii produkcji ceramiki warsztatowej kultury przeworskiej*, (w:) A. Błażejowski (red.), *Labor et Patientia. Studia Archaeologica Stanislaw Pazda dedicata*, Wrocław, s. 345–354.
2010 *Naczynia wykonane na kole jako wyraz kontaktów interkulturowych na przykładzie wybranych materiałów dolnośląskich*, (w:) H. Machajewski, B. Jurkiewicz (red.), *Ceramika rzemieślnicza jako źródło do badań nad zróżnicowaniem garncarstwa kultury przeworskiej*, Pułtusk, s. 175–187.
2012 *Wrocław-Widawa (celtycka moneta ze stanowiska 17 na tle znalezisk innych późnoceltyckich monet złotych w Polsce)*, „Silesia Antiqua”, t. 48, s. 199–204.
- Castelin K.
1976 *Keltenmünzen in Schlesien*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, t. 20/21, s. 221–278.

- Dąbrowska T.
1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 2, s. 383–529.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Kraków.
- Dobrakowski M., Domańska J., Noworyta E., Romanow K.
2000 *Wstępne omówienie ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowiskach Polwica 4, Polwica 5 i Skrzybnik 8, gm. Domaniów*, „Silesia Antiqua”, t. 41, s. 25–53.
- Dobrzańska H.
1980 *Zagadnienie datowania ceramiki toczonej w kulturze przeworskiej*, „Archeologia Polski”, t. 24, s. 87–152.
2000 *Ośrodek produkcji ceramiki „siwej” z okresu rzymskiego w Zofipolu*, (w:) J. Rydzewski (red.), *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, Kraków, s. 37–68.
- Domański G.
1975 *Studia z dziejów Środkowego Nadodrza w III–I wieku p.n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1979 *Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II–IV wieku*, Wrocław.
2000 *Badania archeologiczne w Masywie Ślęzańskim w latach 1998–1999*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 42, s. 199–206.
2002 *Śleza w pradziejach i średniowieczu*, Wrocław.
- Domański G., Lodowski J.
1984 *Osada z okresu rzymskiego w Starym Zamku, woj. Wrocław*, „Silesia Antiqua”, t. 26, s. 35–43.
- Dreczko E., Masojć M., Mozgała M.
2009 *Wstępne wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na trasie autostradowej obwodnicy Wrocławia. Stanowisko Wrocław - Polanowice 8*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 51, s. 137–148.
- Droberjar E.
1997 *Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*, Praha.
2002 *Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě*, Praha.
- Dušek S.
1984 *Die Produktion römischer Drehscheibenkeramik in Thüringen – Technologie, ökonomische und gesellschaftliche Konsequenzen*, (w:) R. Feustel (red.), *Römerzeitliche Drehscheibenware im Barbarikum*, Weimar, s. 5–18.
- Dymaczewski A.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie pow. Środa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 8–9, s. 179–442.
- Dziegielewska M., Kulczyńska M.
2008 *Ciebtówice Duże. Ein Gräberfeld der Przeworsk Kultur in südwestlichen Masowien*, Warszawa.
- Friesinger H., Kerchler H.
1981 *Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Betrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4. – 6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland*, „Archaeologia Austriaca”, t. 65, s. 193–266.
- Godłowski K.
1973 *Materiały kultury przeworskiej z obszaru Górnego Śląska*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 2, s. 255–382.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (cz. II)*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 4, s. 7–238.
1981 *Kultura przeworska*, (w:) J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria ziem polskich, t. 5: Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 57–135.
- Hachmann R.
1961 *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 41, s. 1–276.
- Hegewisch M.
2005 *Germanische Adaptationen römischer Importgefäße*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 86, s. 197–348.
- Hołowińska Z.
1949 *Naczynia z okresu rzymskiego zdobione kółkiem zębatym znalezione w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 8, s. 73–83.
- Ibragimow K.
2008 *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wpływów rzymskich w Stogach, pow. Strzelin, woj. dolnośląskie*, (w:) A. Błazejewski (red.), *Labor et Patientia. Studia Archaeologica Stanislawo Pazda dedicata*, Wrocław, s. 101–130.
2009 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Sobocisku, pow. oławski, stanowisko 8, w świetle źródeł archeologicznych z lat 1926–1943*, „Silesia Antiqua”, t. 45, s. 65–128.
- Jamka R.
1959 *Materiały kultury przeworskiej z Dobrzykowic Wrocławskich*, „Silesia Antiqua”, t. 1, s. 199–205.
- Jasnosz S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 2, s. 1–282.
- Jaworski K.
2008 *Gdzie ta Jegłowa? Uwagi o wczesnośredniowiecznych śląskich osetkach wykonanych z pozyskiwanych na Wzgórzach Strzelińskich łupków kwarcowo-serycytowych*, (w:) A. Błazejewski (red.), *Labor et Patientia. Studia Archaeologica Stanislawo Pazda dedicata*, Wrocław, s. 415–423.
- Kietlińska A.
1958 *Osadnictwo starożytne na Górze Zamkowej w Cieszynie*, „Materiały Starożytne”, t. 4, s. 91–126.
- Kolník T., Varsik V., Vladár J.
2007 *Branč. Germánska osada z 2. až 4. storočia. Eine germanische Siedlung vom 2. bis zum 4. Jahrhundert*, Nitra.
- Kramarkowa I.
1990 *Groby książęce z III/IV w.n.e. we Wrocławiu-Zakrzowie w stulecie odkryć*, „Silesia Antiqua”, t. 32, s. 61–174.
- Krüger T.
1982 *Das Brett- und Würfelspiel der Spätlatenezeit und römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Neue

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

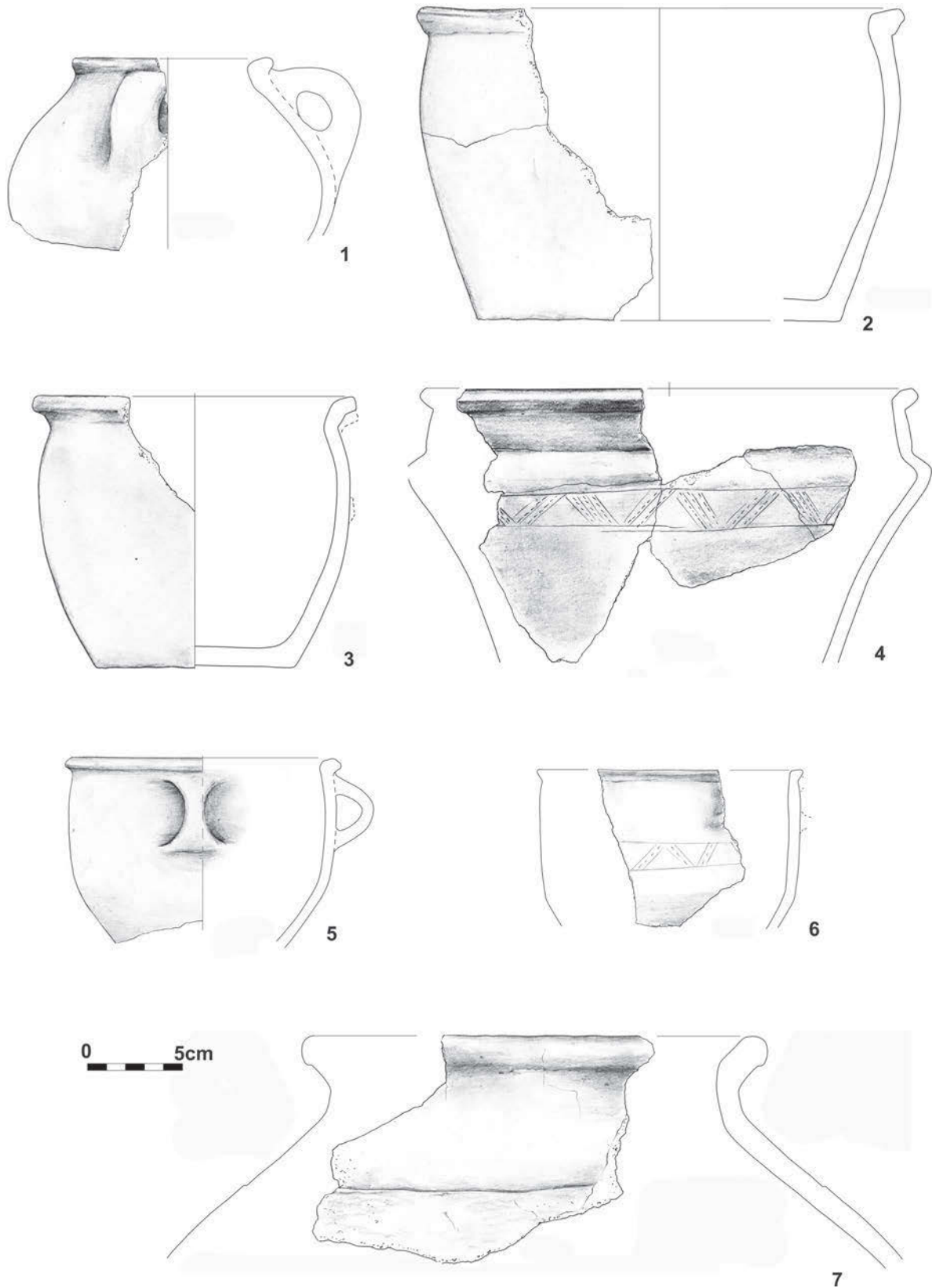
- Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen", t. 15, s. 135–324.
- Lamiova-Schmiedlova M.
1968 *Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südslowakei*, „Slovenska Archeologia“, t. 17–2, s. 403–469.
- Leube A.
1975 *Die römische Kaiserzeit in Oder-Spree-Gebiet*, „Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam“, t. 9.
- Lewczuk J.
1997 *Kultura przeworska na Środkowym Nadodrze w okresie lateńskim*, Poznań.
- Liana T.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 35, s. 429–491.
- Lies H.
1963 *Die vor- und frühgeschichtlichen Drehmühlsteine im Bezirk Magdeburg*, „Jahresschrift für mittel-deutsche Vorgeschichte“, t. 47, s. 287–323.
- Machajewski H., Pietrzak R.
2004 *Z badań nad ceramiką naczyniową z okresu przedrzymskiego w Wielkopolsce*, (w:) H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 83–122.
- Madej S., Wójcik A., Grodzicki A.
2003a *Analiza petrograficzna zabytków kamiennych z badań ratowniczych na autostradzie A4 na stanowisku Śleza 11 i 12*, (w:) B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN*, z. 2: *Badania na autostradzie A4*, cz. I, s. 67–69.
2003b *Analiza petrograficzna zabytków kamiennych z badań ratowniczych na autostradzie A4 na stanowisku Śleza 13*, (w:) B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN*, z. 2: *Badania na autostradzie A4*, cz. I, s. 485–489.
- Makiewicz T.
1992 *Broń jako element rytuałów ofiarnych w okresie przedrzymskim i rzymskim na terenie Polski*, (w:) *Arma et Ollae: studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70. rocznicę urodzin i 45. rocznicę pracy naukowej, sesja naukowa, Łódź 7–8 maja 1992 r.*, s. 109–128.
2004 *Osada kultury jastorfskiej w Pławcach i Borzeje- wie, pow. Środa Wlkp. na tle osadnictwa kultury jastorfskiej w Wielkopolsce*, (w:) H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 235–244.
- Markiewicz M.
2009 *Osada ludności kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego na stanowisku nr 14 w Piskorzówku, powiat Oława*, (w:) B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN*, z. 9: *Badania na autostradzie A4*, cz. VII, s. 97–154.
- Marschallek K. H.
1927 *Das Latenegräberfeld bei Cammer (Kr. Zauch-Belzig)*, „Prähistorische Zeitschrift“, t. 18, s. 230–248.
- Martyniak G., Pastwiński R., Pazda S.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gmina Byczyna, woj. opolskie*, Wrocław.
- Masoń M., Bronowicki J.
2000 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Świątoszynie, stan. X, pow. Milicz. II sezon badań*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 42, s. 359–373.
- Meyer E.
1971 *Die germanischen Bodenfunde der spätrömischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Sachsen*, t. 1: *Katalog*, Berlin.
- Michałowski A.
2011 *Budownictwo kultury przeworskiej*, Poznań.
- Militký J.
2008 *Mincovnictví v době laténské*, „Archeologie pra- věkých Čech“, t. 7, s. 122–128.
- Mistewicz A.
2006 *Gliniana miseczka naśladująca naczynie szklane z cmentarzyska kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski*, (w:) A. Bursche, R. Ciotek (red.), *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Neue Funde importierter römischer Waren aus Polen III*, Supplement – t. 3, s. 157–175.
- Nowothnig W.
1939 *Germanische Ackergeräte in Schlesien*, „Altschlesien“, t. 8, s. 93–103.
- Paulsen R.
1933 *Die Münzprägungen der Boier*, Leipzig.
- Pazda S.
1980 *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, „Studia Archeologiczne“, t. 10.
1983 *Obce elementy w kulturze przeworskiej na Dolnym Śląsku. Przegląd problematyki*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 31, s. 187–195.
1994 *Brzeski rejon starożytnej metalurgii żelaza (IV–V w.)*, „Studia Archeologiczne“, t. 25.
2002 *Pracownia hutnicza ze schyłku starożytności w Przylesiu Dolnym, gm. Grodków, woj. opolskie*, „Archaeologia Silesiae“, t. 1, s. 159–229.
- Pazda S., Konczewska M., Konczewski P.
2007 *Osada z późnego okresu wpływów rzymskich w Nowej Wsi, pow. Bolesławiec, na stanowisku 4*, (w:) B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN*, z. 6: *Badania na autostradzie A4*, cz. IV, s. 203–260.
- Pazda S., Sachanbiński M.
1991 *Problem eksploatacji, użytkowania i dystrybucji łupków kwarcytowych (kwarcowo-serycytowych) z rejonu Wzgórz Strzebińskich jako surowca do sporządzenia osetek na Śląsku w starożytności*, „Studia Archeologiczne“, t. 20, s. 47–73.
- Pescheck C.
1938 *Die wandalische Keramik des 2. bis 3. Jahrhunderts n. Chr. in ihren Beziehungen zu den Westgermanen*, „Germania“, t. 22, s. 108–114.
1939 *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus)*, Leipzig.
- Petersen E.
1932 *Neue wandalische Grabfunde aus dem 2. – 4. Jahrh. n. Chr.*, „Altschlesien“, t. 4, s. 139–161.

- Petković S.
1995 *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Beograd.
- Pfützenreiter F.
1929 *Das wandalische Brandräberfeld aus der römischen Kaiserzeit bei Stroppen, Kr. Guhrau, „Altschlesien“*, t. 2, s. 250–273.
- Pleiner R.
2000 *Iron in Archaeology: The European Bloomery Smelters*, Praha.
- Pleiner R., Rybova A.
1978 *Pravěké dějiny Čech*, Praha.
- Prochowicz R. J.
1999 *Kražki ze skupin naczyń na terenie kultury przeworskiej*, (w:) J. Andrzejowski (red.), *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 307–318.
- Rudnicki M.
2005 *Złota moneta celtycka z osady w Pełczyskach, woj. świętokrzyskie*, (w:) A. Kokowski (red.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Lublin, s. 391–404.
- Rudnicki M., Miłek S., Ziabka L., Kędziński A.
2010 *Mennica celtycka pod Kaliszem*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 53, z. 2, s. 103–145.
- Skorupka T.
2006 *Szklany żeton do gry z osady kultury przeworskiej w Nowej Wsi Legnickiej, pow. legnicki*, (w:) A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Neue Funde importów rzymskich z ziem Polski III*, Supplement – t. 3, s. 107–112.
- Skowron J.
2006 *Kultura przeworska w dorzeczu środkowej i dolnej Bzury. Monografia osadnictwa*, Poznań.
- Szydłowski J.
1984 *Naczynia drewniane w późnej starożytności na ziemiach polskich*, Katowice.
- Tackenberg K.
1925 *Die Wandalen in Niederschlesien*, Berlin.
- Tejral J.
2008 *Ke zvláštnostem sídlištního vývoje v době římské na území severně od středního Dunaje*, (w:) E. Droberjar, B. Komoróczy, D. Vachútová (red.), *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů (Archeologie barbarů 2007)*, Brno, s. 67–98.
- Vachútová D.
2007 *Sídliště z pozdní doby římské v Kostelci na Hané – Kozi bradě*, (w:) E. Droberjar, O. Chvojka (red.), *Archeologie Barbarů 2006. Příspěvky z II. protohistorické konference České Budějovice*, 21.–24. 11. 2006, České Budějovice, s. 395–432.
- Walenta K.
2009 *Leśno i mikroregion w okresie rzymskim*, Chojnice.
- Wielowiejski J.
1981 *Kamieniarstwo*, (w:) J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria ziem polskich*, t. 5: *Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 369–371.
- Wielowiejski P.
1991 *Pracownie obróbki bursztynu z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 39, s. 317–361.
- Wirska-Parachoniak M.
1985 *Technologia produkcji późnorzymskiej ceramiki toczzonej z dorzecza górnej Wisły. Część II – omówienie wyników badań technologicznych wybranych materiałów ceramicznych i końcowe podsumowanie wniosków*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 24, s. 169–221.
- Wołagiewicz R.
1981 *Kultura jastorfska. Grupa nadodrzańska*, (w:) J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria ziem polskich*, t. 5: *Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 192–196.
- 1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.
- Woźniak Z.
1967 *Monety celtyckie z ziem polskich*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 11, s. 201–231.
- Zeman T.
2001 *Germánská parohová a kostěná industrie v době římské*, „Studia Archaeologica Brunensia”, t. 6, s. 107–147.
- Żychliński D.
2008 *Ofiara czy przypadek? Żelazny grot włóczni z osady ludności kultury przeworskiej z okresu wędrówek ludów w Gieczu, pow. Środa Wielkopolska*, stan. 21–22, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 9, s. 103–109.

Ryc. 8. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Pozostałości zabiegów technologicznych widocznych na wybranych fragmentach ceramiki kultury przeworskiej; 1-3 – wyświecanie powierzchni silnie redukcyjnie wypalanej ceramiki; 4 – ślady formowania krawędzi wylewu; 5 – ślady obtaczania i porwaków widoczne na powierzchni naczynia; 6 – różnice w wypale powierzchni i rdzenia czerepu; 7 – bryłki rozartego grafitu w przełomie naczynia; 8, 11 – różne sposoby opracowania powierzchni naczyń; 9 – tłuczeń ceramiczny zastosowany jako domieszka w cieście garncarskim; 10 – ślad po mocowaniu ucha naczynia; 12 – delikatny ornament wyświecany na fragmencie ceramiki warsztatowej (1, 3 – obiekt 556; 2 – obiekt 784; 4 – warstwa kulturowa, ar E33; 5 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar K38; 6 – obiekt 599; 7 – obiekt 14; 8 – obiekt 2; 9 – warstwa kulturowa, ar C35; 10 – warstwa kulturowa, ar C26; 11 – obiekt 511; 12 – warstwa orna stanowiska). Fot. M. Bohr

Fig. 8. Site Wrocław-Widawa 17. Remains of technological processes displayed by selected fragments of Przeworsk culture pottery: 1-3 – polishing the surface of pottery burnt out in considerably deoxidising atmosphere; 4 – traces of rim forming; 5 – traces of turning and detached blocks on the vessel's surface; 6 – differences in burning of the bucket's surface and core; 7 – lumps of rubbed graphite in the vessel's break; 8, 11 – various ways of vessel surface working; 9 – ceramic temper used as an admixture in ceramic mass; 10 – traces of fixing a vessel's handle; 12 – delicate ornament polished on a workshop pottery fragment (1, 3 – object 556; 2 – object 784; 4 – cultural layer, are E33; 5 – junction of arable and cultural layers, are K38; 6 – object 599; 7 – object 14; 8 – object 2; 9 – cultural layer, are C35; 10 – cultural layer, are C26; 11 – object 511; 12 – site's arable layer. Photo M. Bohr

Ryc. 9. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Lepiej zachowane formy związane z młodszym okresem przedrzymskim: 1 – warstwa kulturowa, ar K31; 2 – warstwa kulturowa, ar G30; 3, 5 – obiekt 784; 4 – obiekt 102; 6 – warstwa kulturowa, ar H25; 7 – warstwa kulturowa, ar L27. Rys. N. Lenkow

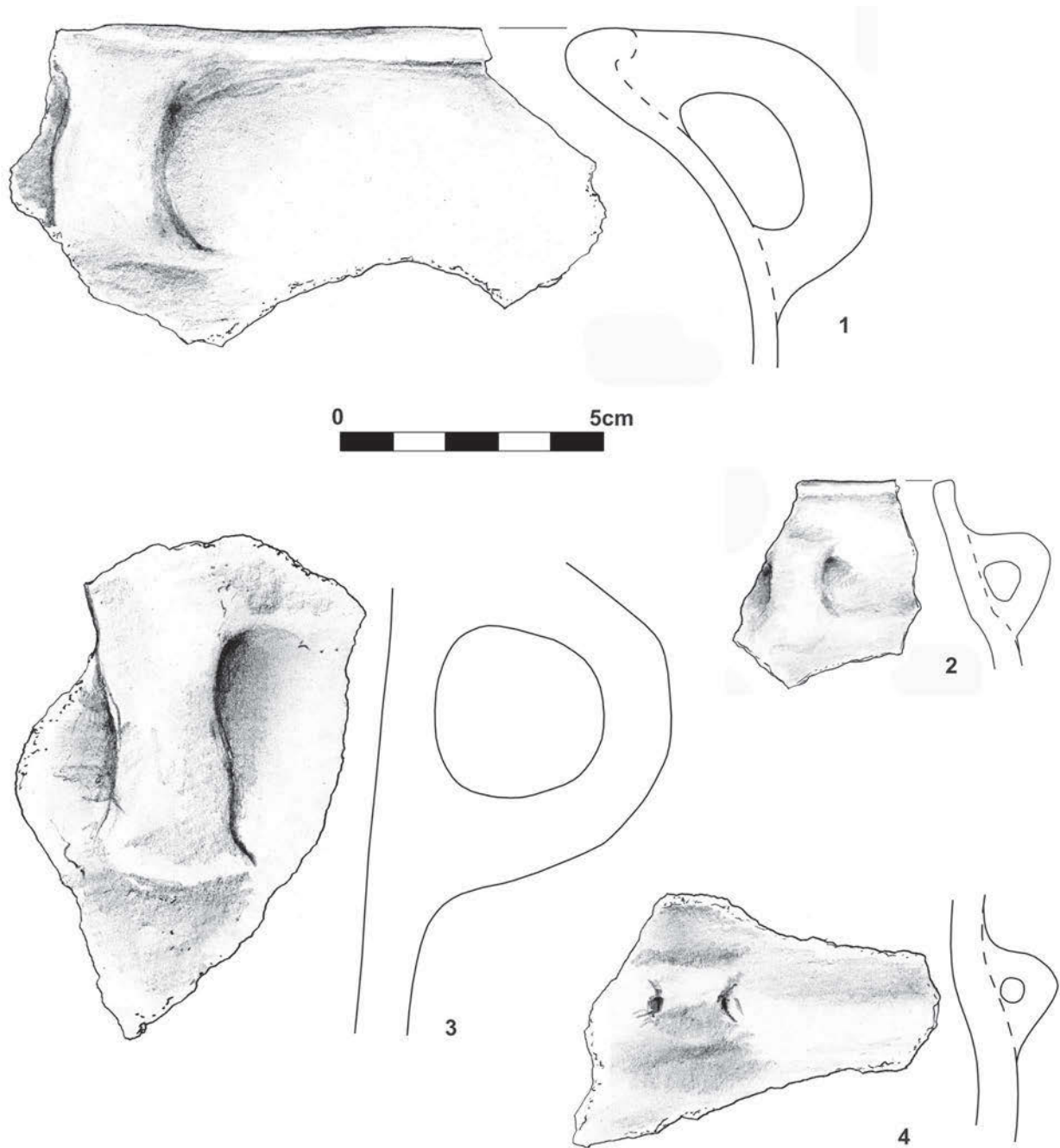
Fig. 9. Site Wrocław-Widawa 17. Better preserved forms connected with the younger pre-Roman period: 1 – cultural layer, are K31; 2 – cultural layer, are G30; 3, 5 – object 784; 4 – object 102; 6 – cultural layer, are H25; 7 – cultural layer, are L27. Drawing N. Lenkow

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

Ryc. 10. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Zróżnicowanie tektoniczne ceramiki, sposoby kształtowania uch naczyń kultury przeworskiej młodszego okresu przedrzymskiego (2, 5–9) oraz drugiej fazy uchwytnej na stanowisku, związanej ze stadiami B2–C1 (1, 3–4, 10–12): 1 – obiekt 581; 2 – warstwa kulturowa, ar D23; 3 – obiekt 599; 4 – warstwa kulturowa, ar B26; 5 – warstwa kulturowa, ar E22; 6 – obiekt 14; 7 – warstwa kulturowa, ar D23; 8 – obiekt 847; 9 – warstwa kulturowa, ar G24; 10 – warstwa kulturowa, ar C26; 11 – obiekt 599; 12 – obiekt 568. Fot. M. Bohr

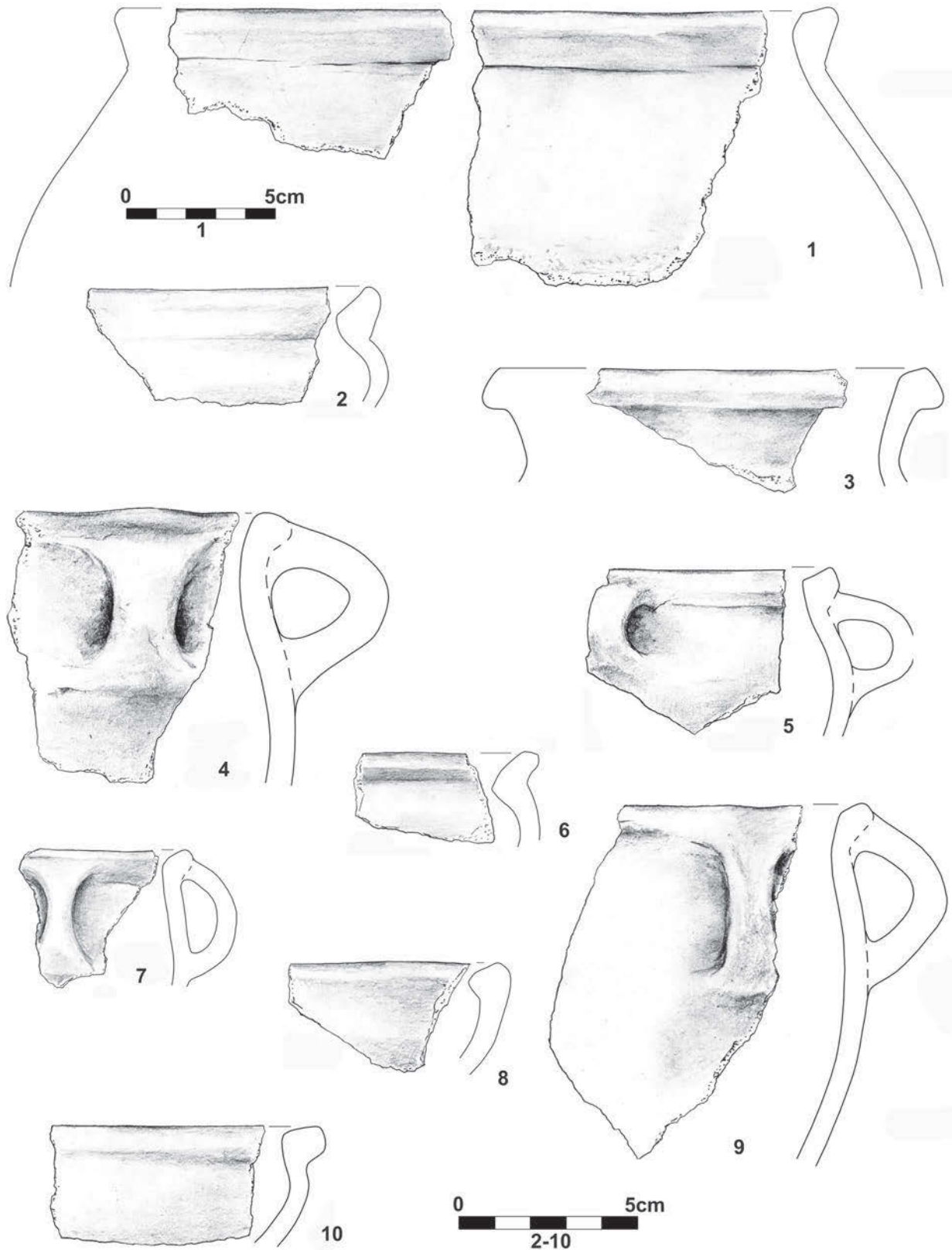
Fig. 10. Site Wrocław-Widawa 17. Tectonic diversity of pottery, ways of shaping handles in Przeworsk culture vessels, younger pre-Roman period (2, 5–9), phase B2–C1 (1, 3–4, 10–12): 1 – object 581; 2 – cultural layer, are D23; 3 – object 599; 4 – cultural layer, are B26; 5 – cultural layer, are E22; 6 – object 14; 7 – cultural layer, are D23; 8 – object 847; 9 – cultural layer, are G24; 10 – cultural layer, are C26; 11 – object 599; 12 – object 568. Photo M. Bohr

Ryc. 11. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Różne elementy tectoniczne na ceramice kultury przeworskiej młodszego okresu przedrzymskiego pochodzącej z obiektów i warstwy kulturowej stanowiska: 1 – obiekt 847; 2 – warstwa kulturowa, ar L32; 3–4 – warstwa kulturowa, ar D23. Rys. N. Lenkow

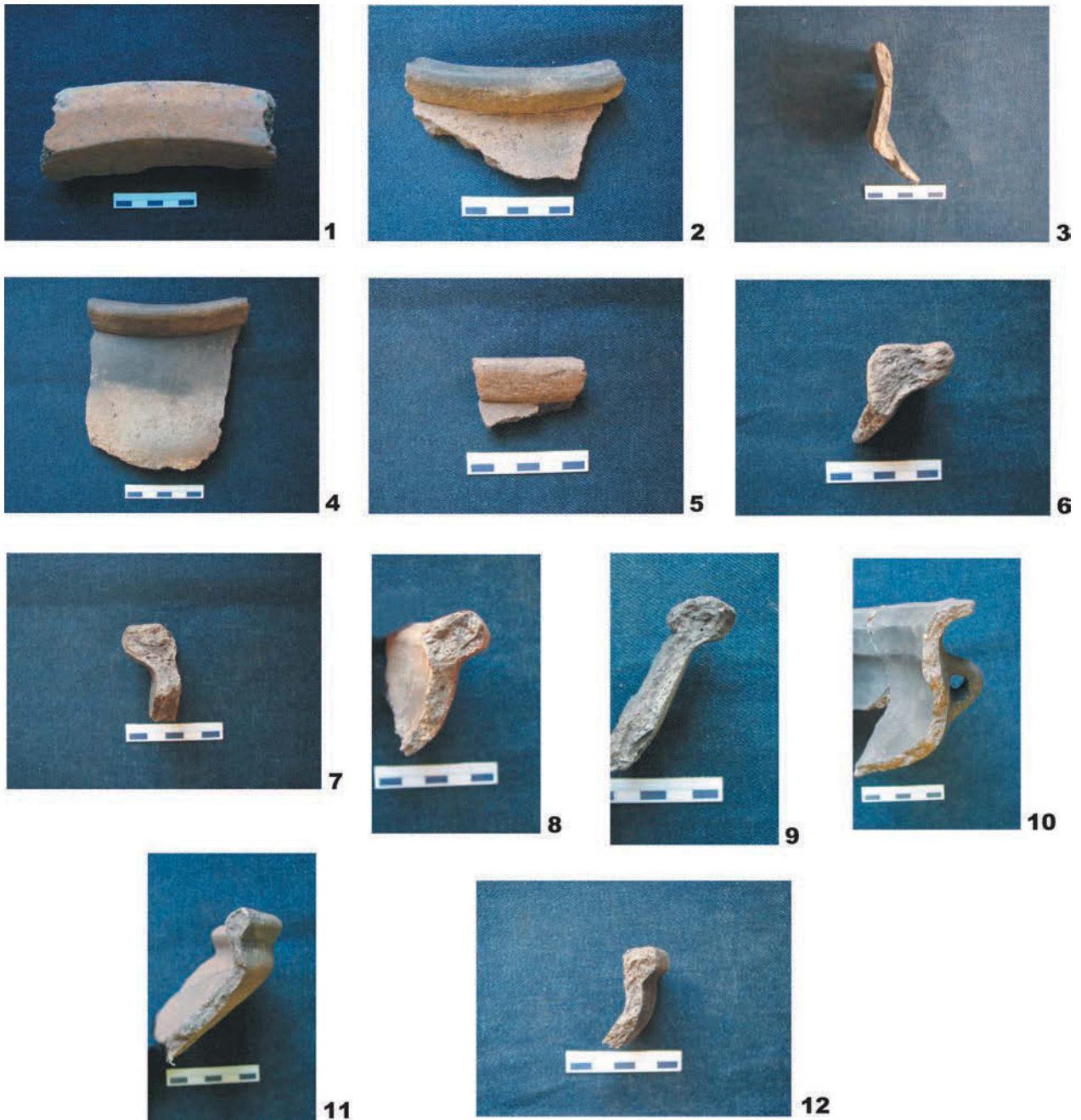
Fig. 11. Site Wrocław-Widawa 17. Various tectonic elements on Przeworsk culture pottery from objects and the site's cultural layer, younger pre-Roman period: 1 – object 847; 2 – cultural layer, are L32; 3, 4 – cultural layer, are D23. Drawing N. Lenkow

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

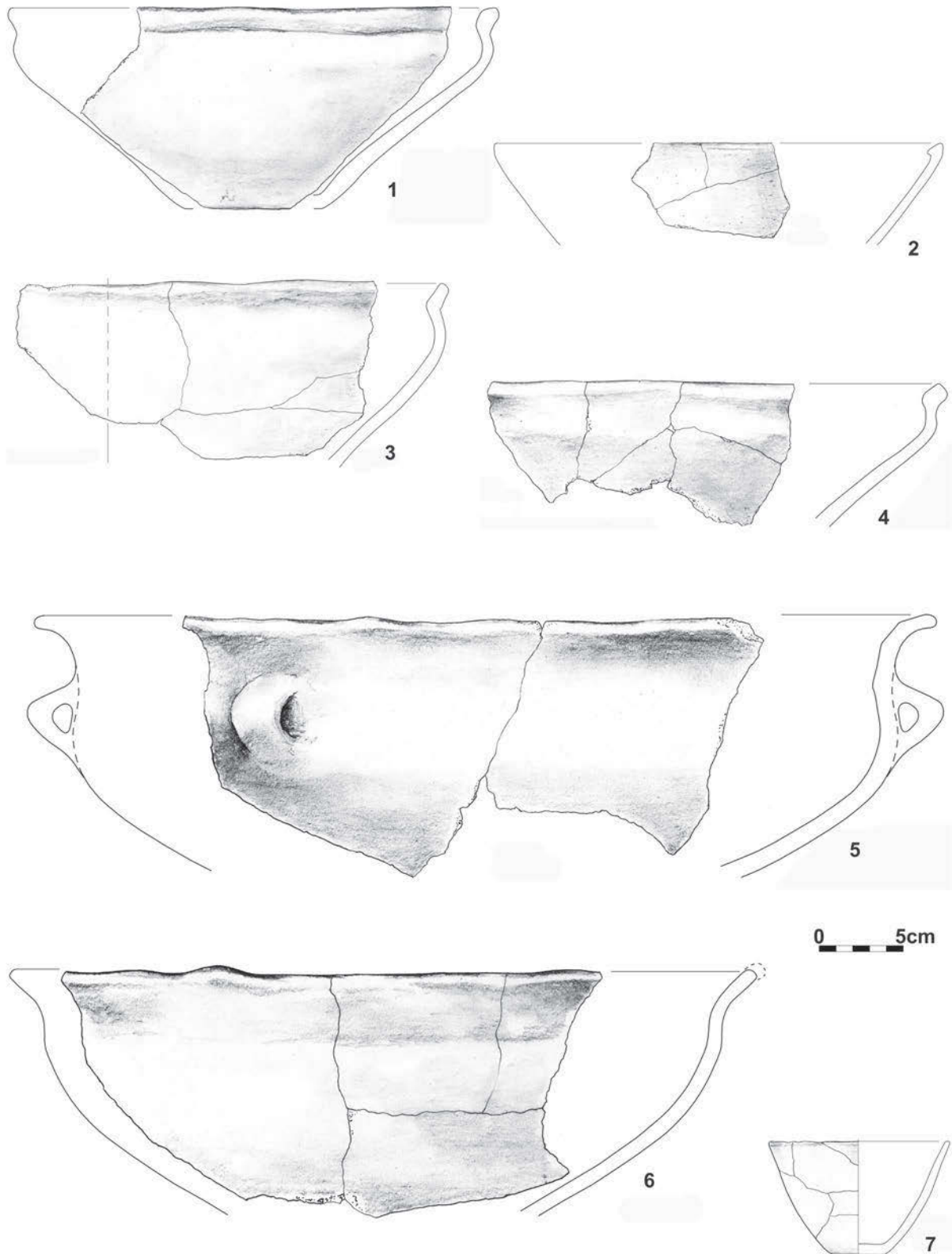
Ryc. 12. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady sposobów formowania uch i wylewów ceramiki datowanej na młodszy okres przedrzymski: 1, 3-4 – obiekt 14; 2 – warstwa kulturowa, ar K30; 5 – warstwa kulturowa, ar G24; 6 – warstwa kulturowa, ar F40; 7, 10 – obiekt 784; 8 – warstwa kulturowa, ar I27; 9 – z powierzchni stanowiska. Rys. N. Lenkow

Fig. 12. Site Wrocław-Widawa 17. Examples of ways of forming handles and rims in pottery dated to the younger pre-Roman period: 1, 3-4 – object 14; 2 – cultural layer, are K30; 5 – cultural layer, are G24; 6 – cultural layer, are F40; 7, 10 – object 784; 8 – cultural layer, are I27; 9 – from the site's surface. Drawing N. Lenkow

Ryc. 13. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykładowe sposoby kształtowania partii wylewów naczyń kultury przeworskiej datowanych na młodszy okres przedrzymski: 1 – obiekt 581; 2, 4–5, 7 – obiekt 14; 3 – warstwa kulturowa, ar C26; 6, 8, 12 – obiekt 784; 9 – z powierzchni stanowiska; 10 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar G30; 11 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar F30. Fot. M. Bohr

Fig. 13. Site Wrocław-Widawa 17. Examples of shaping rims in Przeworsk culture vessels excavated at the site, younger pre-Roman period: 1 – object 581; 2, 4–5, 7 – object 14; 3 – cultural layer, are C26; 6, 8, 12 – object 784; 9 – from the site's surface; 10 – junction of arable and cultural layers, are G30; 11 – junction of arable and cultural layers, are F30. Photo M. Bohr

Ryc. 14. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Wybrane formy mis kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego: 1 – z powierzchni stanowiska; 2 – warstwa kulturowa, ar I27; 3 – warstwa kulturowa, ar G30; 4 – warstwa kulturowa, ar F29; 5 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar G30; 6 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar D23; 7 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar J19. Rys. N. Lenkow

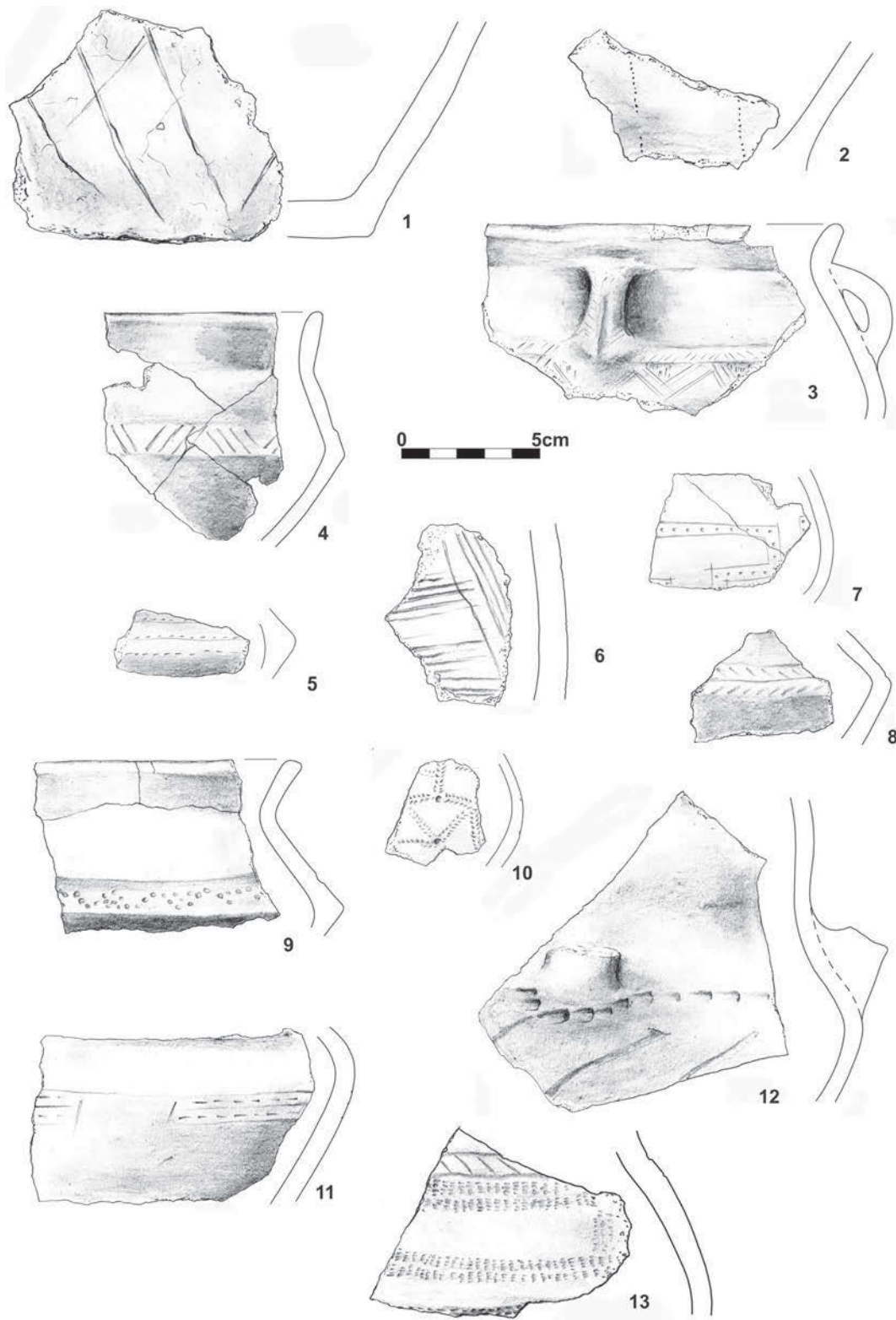
Fig. 14. Site Wrocław-Widawa 17. Selected forms of Przeworsk culture bowls excavated at the site, younger pre-Roman period: 1 – from the site's surface; 2 – cultural layer, are I27; 3 – cultural layer, are G30; 4 – cultural layer, are F29; 5 – junction of arable and cultural layers, are G30; 6 – junction of arable and cultural layers, are D23; 7 – junction of arable and cultural layers, are J19. Drawing N. Lenkow

Ryc. 15. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Garnki, kubki i misy związane z młodszym okresem przedrzymskim: 1 – obiekt 784; 2 – obiekt 276; 3 – obiekt 608; 4, 7 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar G30; 5 – warstwa kulturowa, ar D23; 6 – obiekt 1011. Fot. M. Bohr

Fig. 15. Site Wrocław-Widawa 17. Pot-like forms, cups, bowls, younger pre-Roman period: 1 – object 784; 2 – object 276; 3 – object 608; 4, 7 – junction of arable and cultural layers, are G30; 5 – cultural layer, are D23; 6 – object 1011. Photo M. Bohr

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

Ryc. 16. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady ornamentów wykonywanych w technice rycia i odciskania na ceramice okresu rzymskiego, stadia B2–C1: 1 – obiekt 144; 2 – obiekt 1001; 3 – obiekt 584; 4 – warstwa kulturowa, ar C26; 5 – warstwa kulturowa, ar J25; 6 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar B28; 7 – obiekt 1112; 8 – warstwa kulturowa, ar G29; 9 – warstwa kulturowa, ar C35; 10 – warstwa kulturowa, ar E30; 11 – warstwa kulturowa, ar L29; 12 – warstwa kulturowa, ar E33; 13 – warstwa kulturowa, ar H25. Rys. N. Lenkow

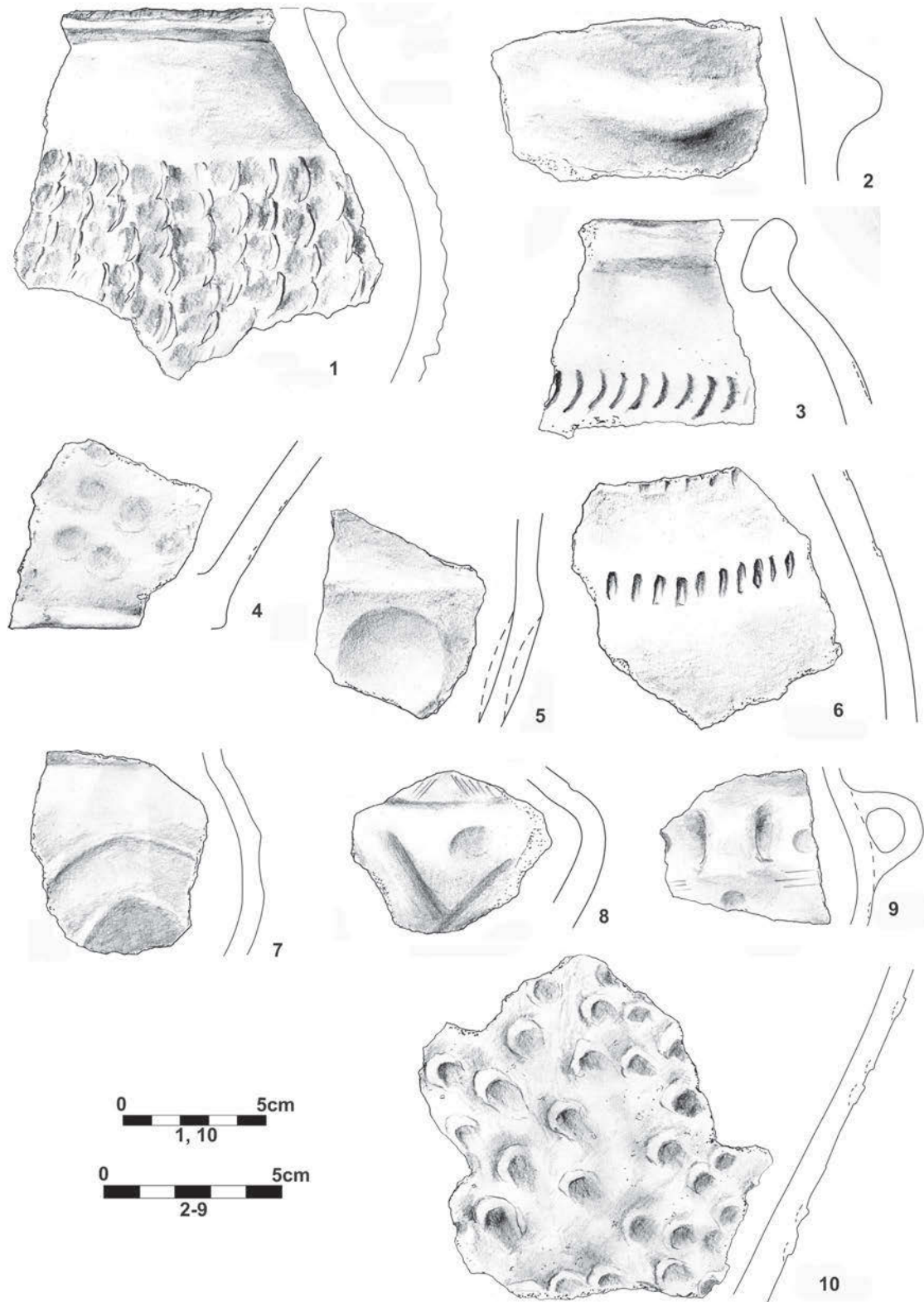
Fig. 16. Site Wrocław-Widawa 17. Examples of carved and imprinted ornaments, phase B2–C1: 1 – object 144; 2 – object 1001; 3 – object 584; 4 – cultural layer, ar C26; 5 – cultural layer, ar J25; 6 – junction of arable and cultural layers, ar B28; 7 – object 1112; 8 – cultural layer, ar G29; 9 – cultural layer, ar C35; 10 – cultural layer, ar E30; 11 – cultural layer, ar L29; 12 – cultural layer, ar E33; 13 – cultural layer, ar H25. Drawing N. Lenkow

Ryc. 17. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Fragmenty cienkościennej ceramiki ornamentowanej kultury przeworskiej, stadia B2–C1: 1 – obiekt 1001; 2 – obiekt 204; 3 – warstwa kulturowa, ar C26; 4 – obiekt 786; 5 – obiekt 556; 6 – warstwa kulturowa, ar E33; 7 – obiekt 782; 8–10 – obiekt 599; 11 – obiekt 584; 12 – warstwa kulturowa, ar C35. Fot. M. Bohr

Fig. 17. Site Wrocław-Widawa 17. Fragments of thin-walled Przeworsk culture ornamented pottery from objects and cultural layer, phase B2–C1: 1 – object 1001; 2 – object 204; 3 – cultural layer, are C26; 4 – object 786; 5 – object 556; 6 – cultural layer, are E33; 7 – object 782; 8–10 – object 599; 11 – object 584; 12 – cultural layer, are C35. Photo M. Bohr

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

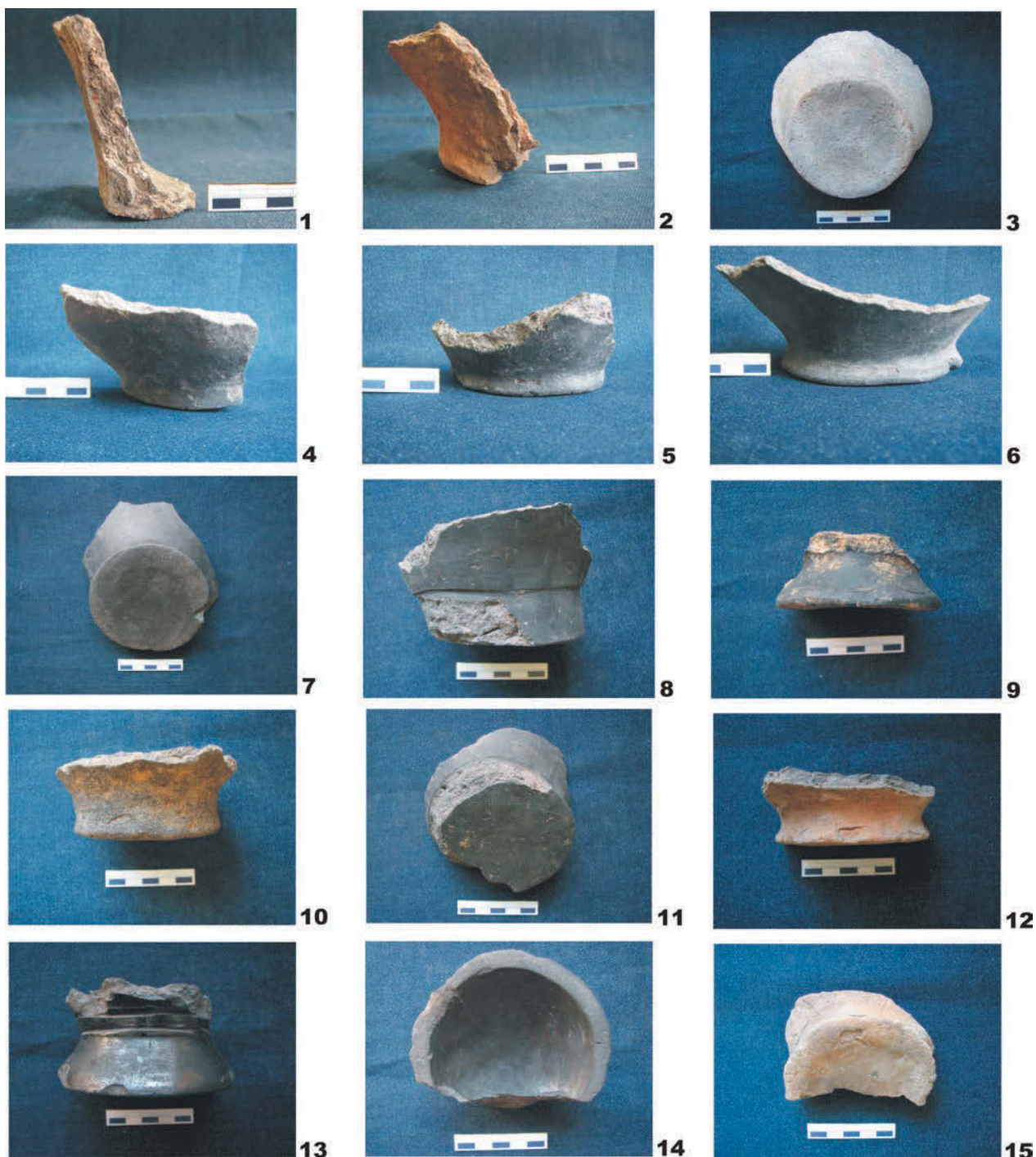
Ryc. 18. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady ornamentów plastycznych na naczyniach kultury przeworskiej, stadia B2–C1: 1 – warstwa kulturowa, ar E33; 2 – warstwa kulturowa, ar E23; 3 – z powierzchni stanowiska; 4 – obiekt 1001; 5 – warstwa kulturowa, ar F21; 6 – warstwa kulturowa, ar F38; 7 – warstwa kulturowa, ar L20; 8 – obiekt 786; 9 – warstwa kulturowa, ar H43; 10 – warstwa kulturowa, ar A31. Rys. N. Lenkow

Fig. 18. Site Wrocław-Widawa 17. Examples of plastic ornaments in Przeworsk culture vessels, phase B2–C1: 1 – cultural layer, are E33; 2 – cultural layer, are E23; 3 – from the site's surface; 4 – object 1001; 5 – cultural layer, are F21; 6 – cultural layer, are F38; 7 – cultural layer, are L20; 8 – object 786; 9 – cultural layer, are H43; 10 – cultural layer, are A31. Drawing N. Lenkow

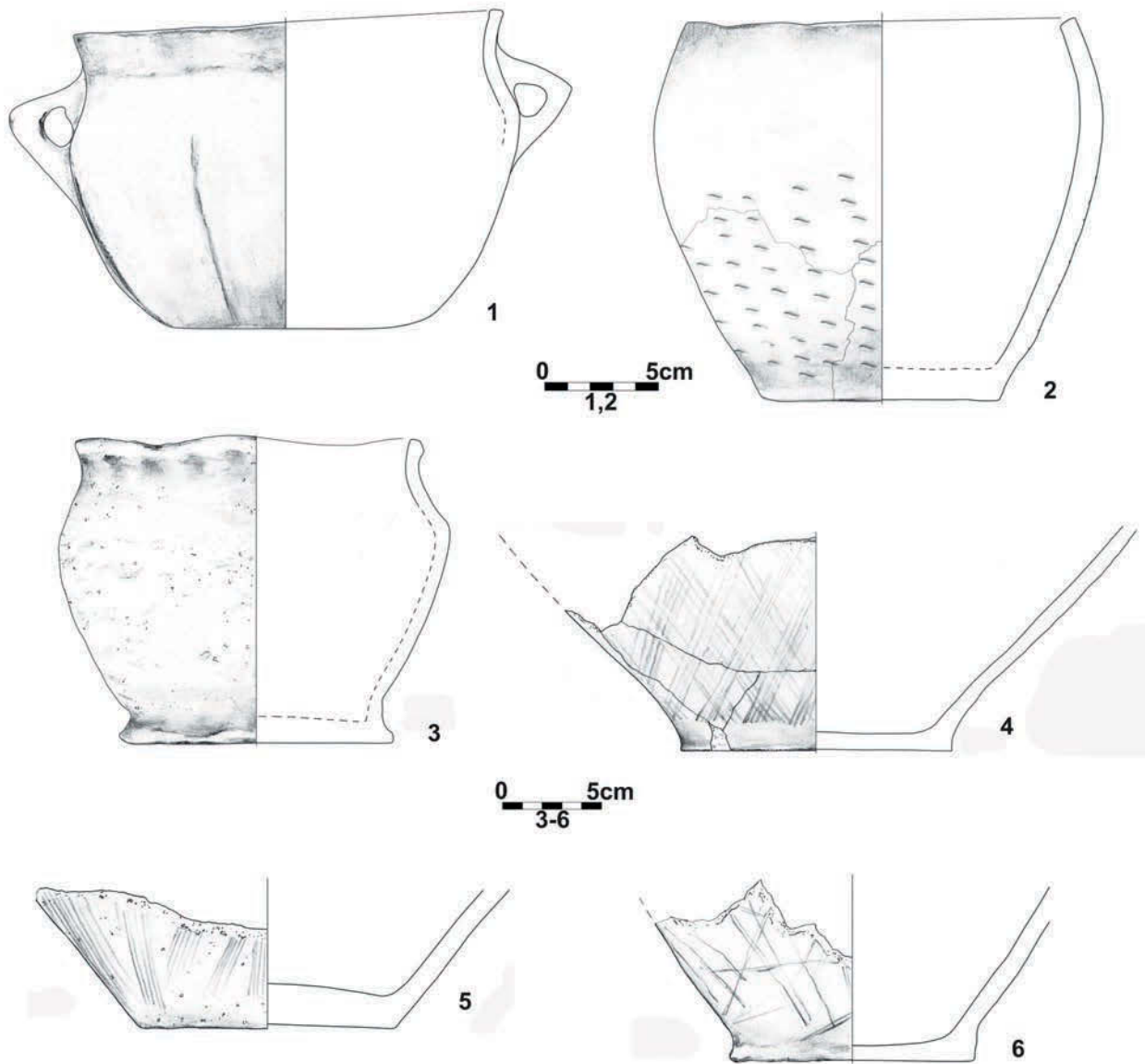
Ryc. 19. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady ornamentów na ceramice o średniej i dużej grubości ścianek (kuchennej) kultury przeworskiej, stadia B2–C1: 1 – obiekt 1139; 2 – obiekt 1132; 3 – obiekt 1112; 4 – obiekt 1001; 5 – obiekt 568; 6 – obiekt 144; 7 – obiekt 308; 8 – z powierzchni stanowiska; 9 – warstwa kulturowa, ar E33; 10 – warstwa kulturowa, ar F38; 11 – obiekt 308; 12 – obiekt 204; 13 – warstwa kulturowa, ar C35; 14 – warstwa kulturowa, ar D25. Fot. M. Bohr

Fig. 19. Site Wrocław-Widawa 17. Examples of ornaments on Przeworsk culture pottery with walls of medium and great thickness (kitchenware), phase B2–C1: 1 – object 1139; 2 – object 1132; 3 – object 1112; 4 – object 1001; 5 – object 568; 6 – object 144; 7 – object 308; 8 – from the site's surface; 9 – cultural layer, are E33; 10 – cultural layer, are F38; 11 – object 308; 12 – object 204; 13 – cultural layer, are C35; 14 – cultural layer, are D25. Photo M. Bohr

Ryc. 20. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Różne sposoby formowania den naczyń kultury przeworskiej, stadia B2–C1: 1 – obiekt 204; 2 – obiekt 33; 3, 9 – obiekt 556; 4–7 – warstwa kulturowa, ar J18; 8, 11 – warstwa kulturowa, ar E36; 10 – obiekt 1132; 12 – obiekt 144; 13–14 – obiekt 556; 15 – obiekt 144. Fot. M. Bohr

Fig. 20. Site Wrocław-Widawa 17. Various ways of shaping bottoms in Przeworsk culture vessels, phase B2–C1: 1 – object 204; 2 – object 33; 3, 9 – object 556; 4–7 – cultural layer, are J18; 8, 11 – cultural layer, are E36; 10 – object 1132; 12 – object 144; 13–14 – object 556; 15 – object 144. Photo M. Bohr

Ryc. 21. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady lepiej zachowanych form garnkowatych odkrytych w trakcie badań osady kultury przeworskiej, stadia B2-C1: 1 – obiekt 547; 2-3 – obiekt 556; 4 – warstwa kulturowa, ar I19; 5 – z powierzchni stanowiska; 6 – obiekt 144. Rys. N. Lenkow

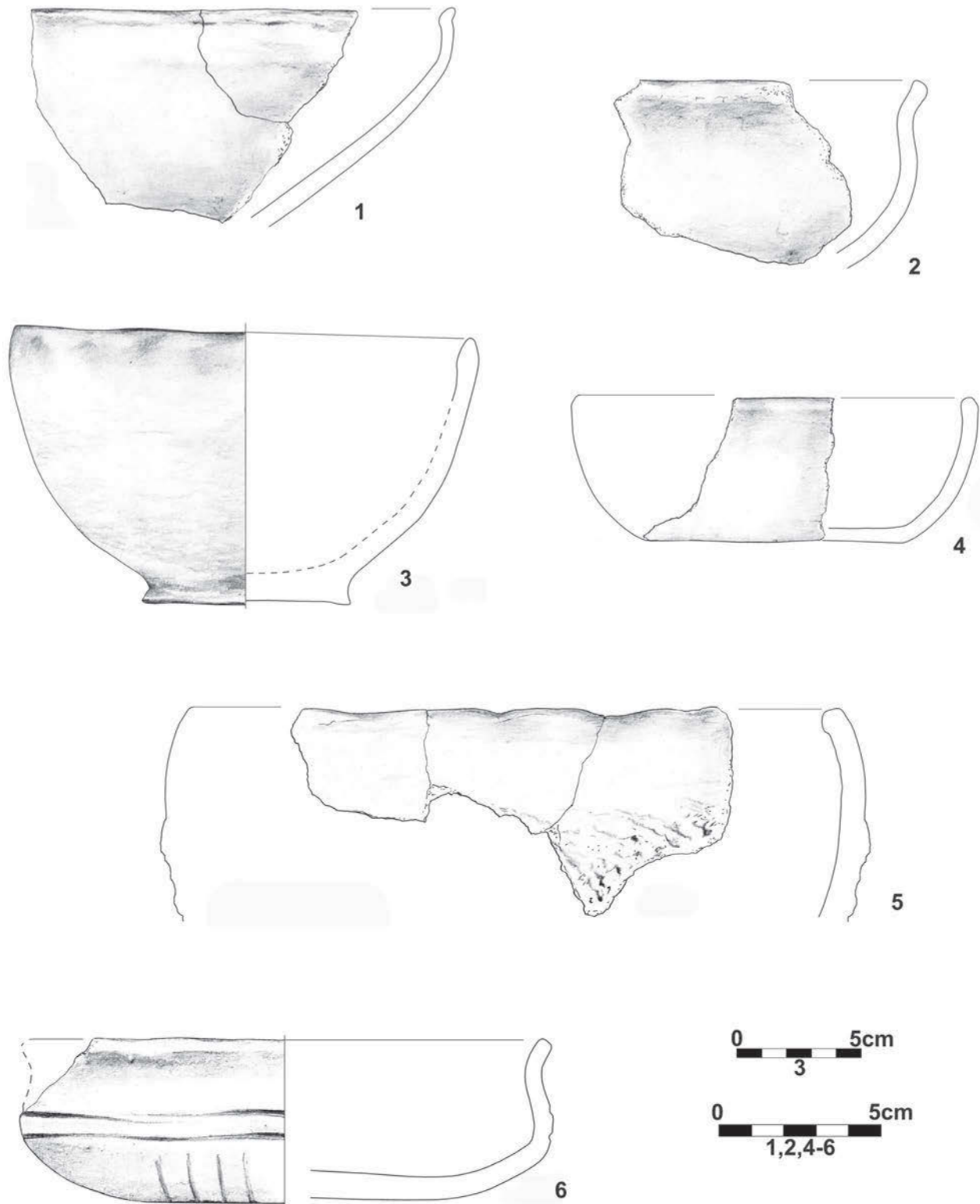
Fig. 21. Site Wrocław-Widawa 17. Examples of better preserved pot-like forms excavated in the Przeworsk culture settlement, phase B2-C1: 1 – object 547; 2, 3 – object 556; 4 – cultural layer, are I19; 5 – from the site's surface; 6 – object 144. Drawing N. Lenkow

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

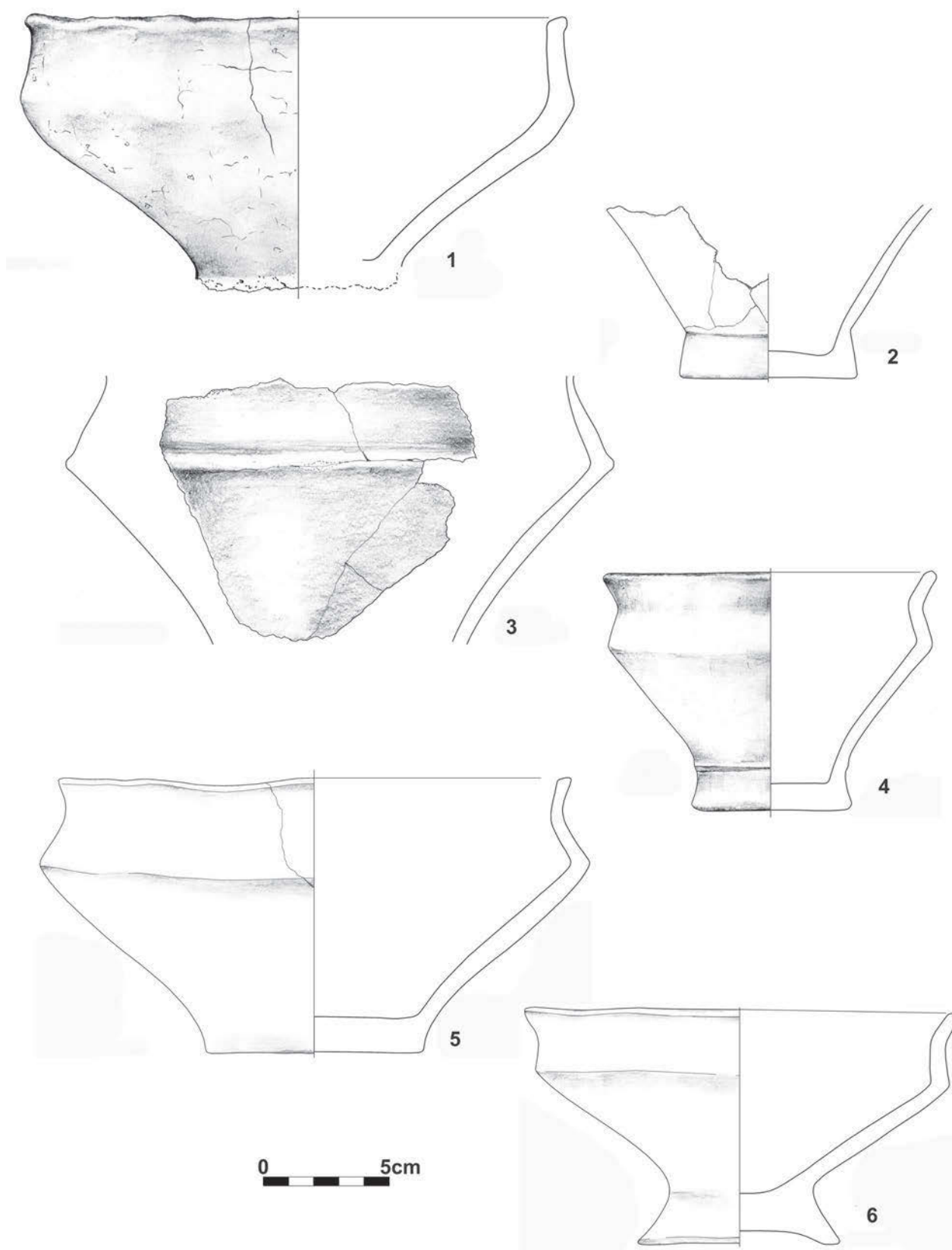
Ryc. 22. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady form naczyń o grubszych ściankach odkrytych w trakcie badań osady kultury przeworskiej, środkowa faza zasiedlenia osady kultury przeworskiej (stadia B2-C1): 1 – warstwa kulturowa, ar G36; 2 – obiekt 1077; 3-5 – obiekt 556; 6 – obiekt 547; 7 – obiekt 568. Fot. M. Bohr

Fig. 22 Site Wrocław-Widawa 17. Examples of thick-walled vessels excavated in the Przeworsk culture settlement, phase B2-C1: 1 – cultural layer, are G36; 2 – object 1077; 3-5 – object 556; 6 – object 547; 7 – object 568. Photo M. Bohr

Ryc. 23. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady różnych mis odkrytych w trakcie badań, środkowa faza zasiedlenia osady kultury przeworskiej (stadia B2-C1): 1 – styk warstwy ornej i kulturowej, M/1283/07; 2 – obiekt 144; 3 – obiekt 556; 4 – warstwa kulturowa, ar H39; 5 – warstwa kulturowa, ar C26; 6 – obiekt 786. Rys. N. Lenkow

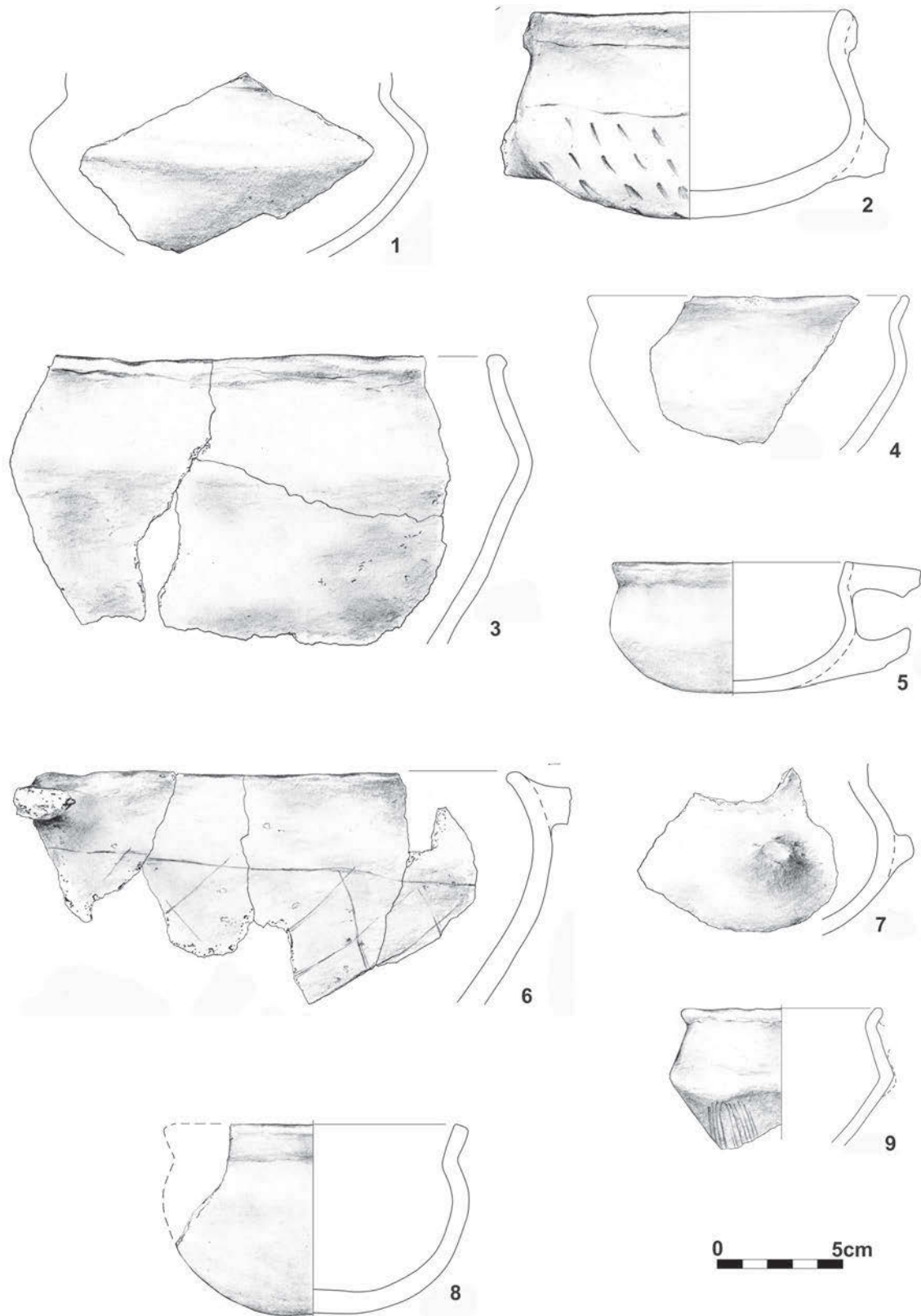
Fig. 23 Site Wrocław-Widawa 17. Examples of various excavated bowls, phase B2-C1: 1 – junction of arable and cultural layers, M/1283/07; 2 – object 144; 3 – object 556; 4 – cultural layer, are H39; 5 – cultural layer, are C26; 6 – object 786. Drawing N. Lenkow

Ryc. 24. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Formy wazowate kultury przeworskiej, horyzont chronologiczny związany z wczesnym okresem rzymskim i początkiem młodszego okresu rzymskiego (stadia B2-C1): 1 – obiekt 556; 2-3 – obiekt 568; 4 – obiekt 308; 5 – warstwa kulturowa, ar J29; 6 – warstwa kulturowa, ar G36.

Rys. N. Lenkow

Fig. 24. Site Wrocław-Widawa 17. Przeworsk culture vase-like forms, phase B2-C1: 1 – object 556; 2-3 – object 568; 4 – object 308; 5 – cultural layer, are J29; 6 – cultural layer, are G36. Drawing N. Lenkow

Ryc. 25. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Zróżnicowane formalne naczyn z osady kultury przeworskiej, materiały z drugiego horyzontu chronologicznego kultury przeworskiej: 1-2 – obiekt 599; 3 – obiekt 1077; 4 – warstwa kulturowa, ar F34; 5 – obiekt 568; 6 – obiekt 1001; 7 – obiekt 1139; 8 – obiekt 1011; 9 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar G36. Rys. N. Lenkow

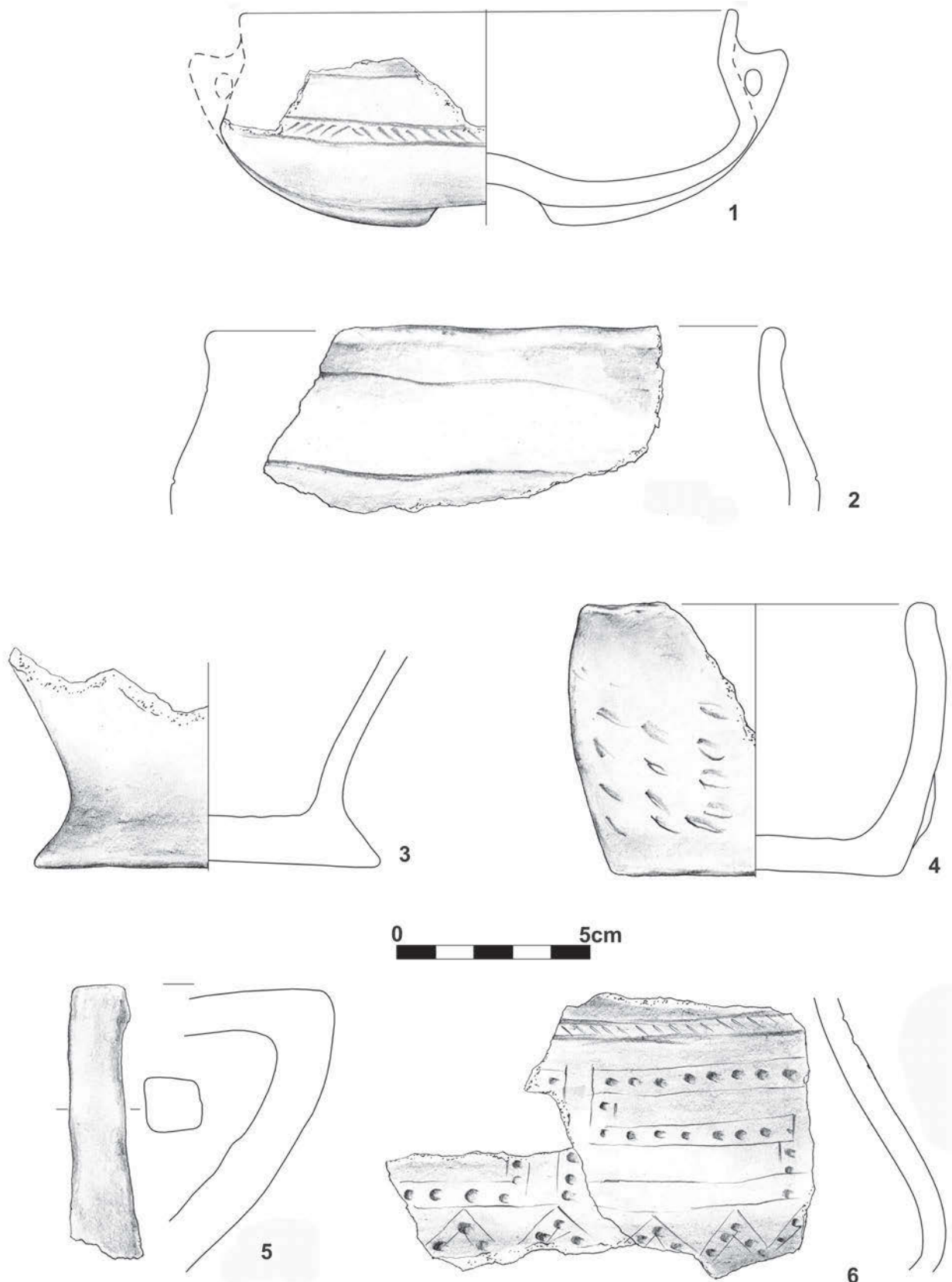
Fig. 25. Site Wrocław-Widawa 17. Formally diversified vessels from the Przeworsk culture settlement, phase B2-C1: 1-2 – object 599; 3 – object 1077; 4 – cultural layer, are F34; 5 – object 568; 6 – object 1001; 7 – object 1139; 8 – object 1011; 9 – junction of arable and cultural layers, are G36. Drawing N. Lenkow

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

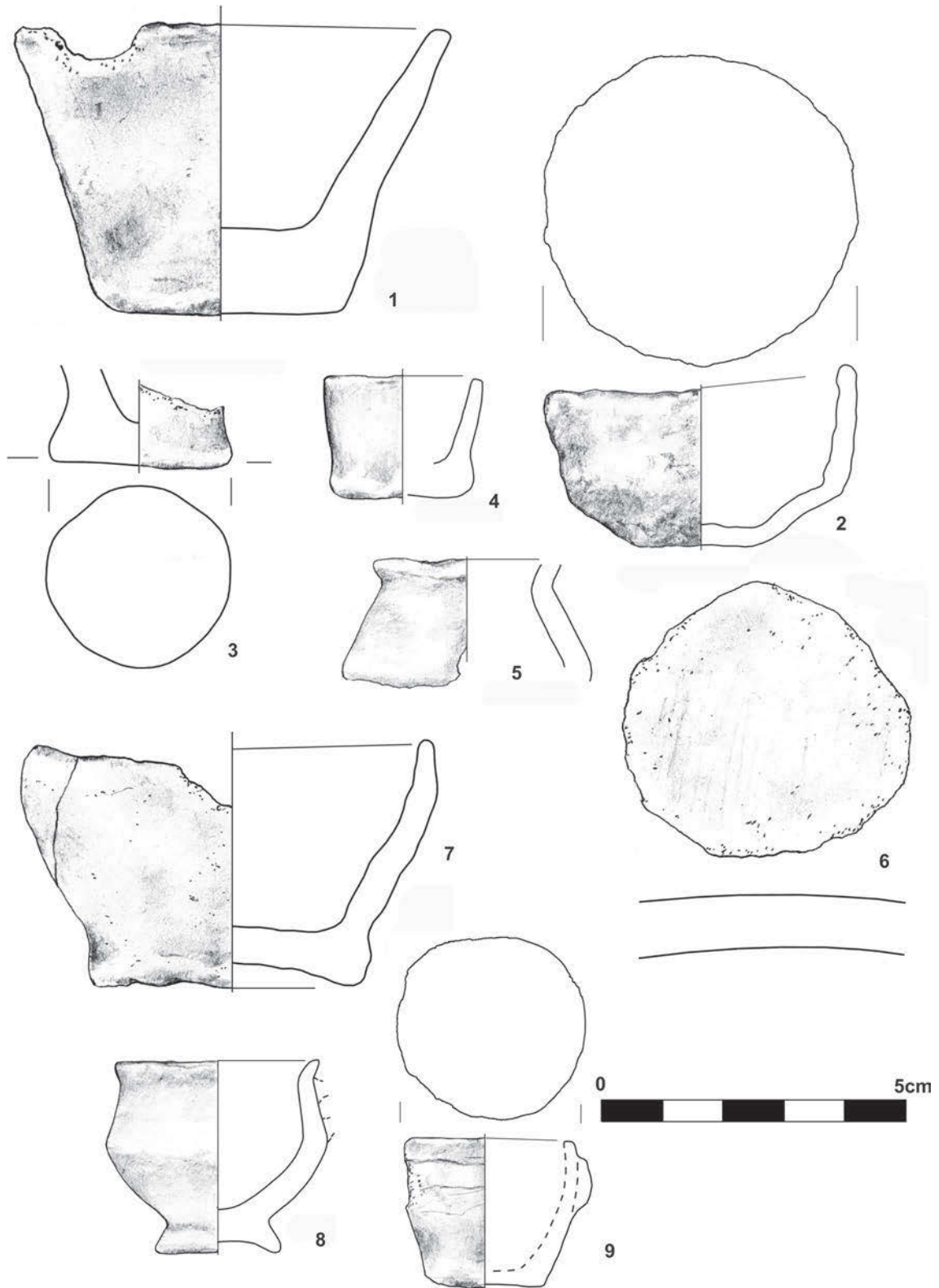

Ryc. 26. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady form cienkościennej, stołowej ceramiki kultury przeworskiej, materiały z drugiego horyzontu chronologicznego kultury przeworskiej: 1-2, 4-7 – obiekt 599; 3 – warstwa kulturowa, ar G36; 8 – obiekt 568; 9 – obiekt 308; 10 – warstwa kulturowa, ar C25; 11 – warstwa kulturowa, ar H37. Fot. M. Bohr

Fig. 26. Site Wrocław-Widawa 17. Examples of thin-walled Przeworsk culture tableware pottery, phase B2-C1: 1, 2, 4-7 – object 599; 3 – cultural layer, are G36; 8 – object 568; 9 – object 308; 10 – cultural layer, are C25; 11 – cultural layer, are H37. Photo M. Bohr

Ryc. 27. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Wybór naczyń z wypełniska studni 599. Rys. N. Lenkow
Fig. 27. Site Wrocław-Widawa 17. Selection of vessels from the fill of well 599. Drawing N. Lenkow

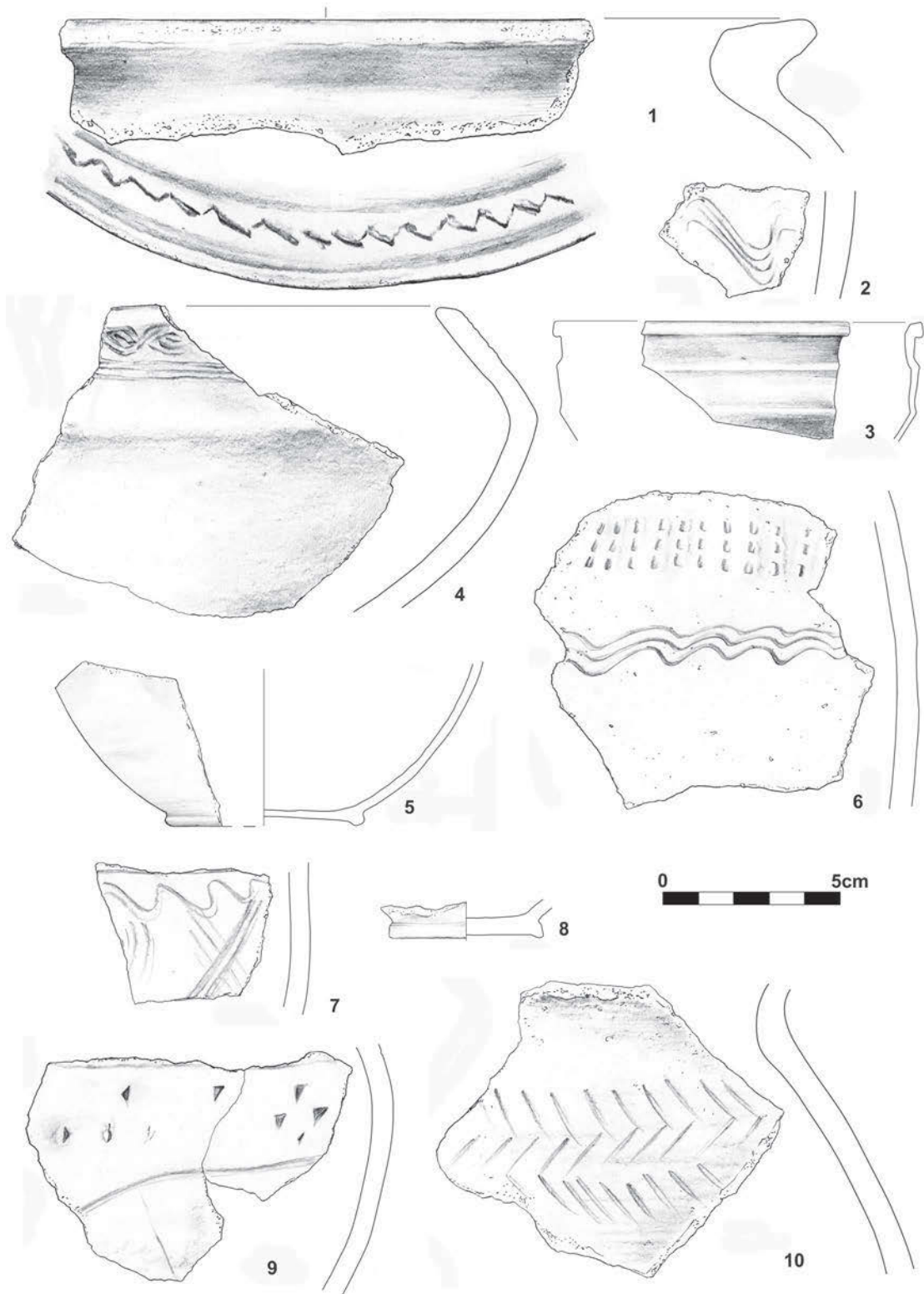
Ryc. 28. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Miniaturowe naczynia kultury przeworskiej oraz krążek ceramiczny (6) z warstwy kulturowej i obiektów na stanowisku, stadia B2–C1: 1 – warstwa kulturowa, ar E36; 2 – obiekt 547; 3 – warstwa kulturowa, ar C35; 4 – warstwa kulturowa, ar F31; 5 – warstwa kulturowa, ar K29; 6 – obiekt 782; 7 – obiekt 786; 8 – obiekt 1077; 9 – obiekt 556. Rys. N. Lenkow

Fig. 28. Site Wrocław-Widawa 17. Miniature Przeworsk culture vessels and the ceramic circle (6) from the cultural layer and objects at the site, phase B2–C1: 1 – cultural layer, are E36; 2 – object 547; 3 – cultural layer, are C35; 4 – cultural layer, are F31; 5 – cultural layer, are K29; 6 – object 782; 7 – object 786; 8 – object 1077; 9 – object 556. Drawing N. Lenkow

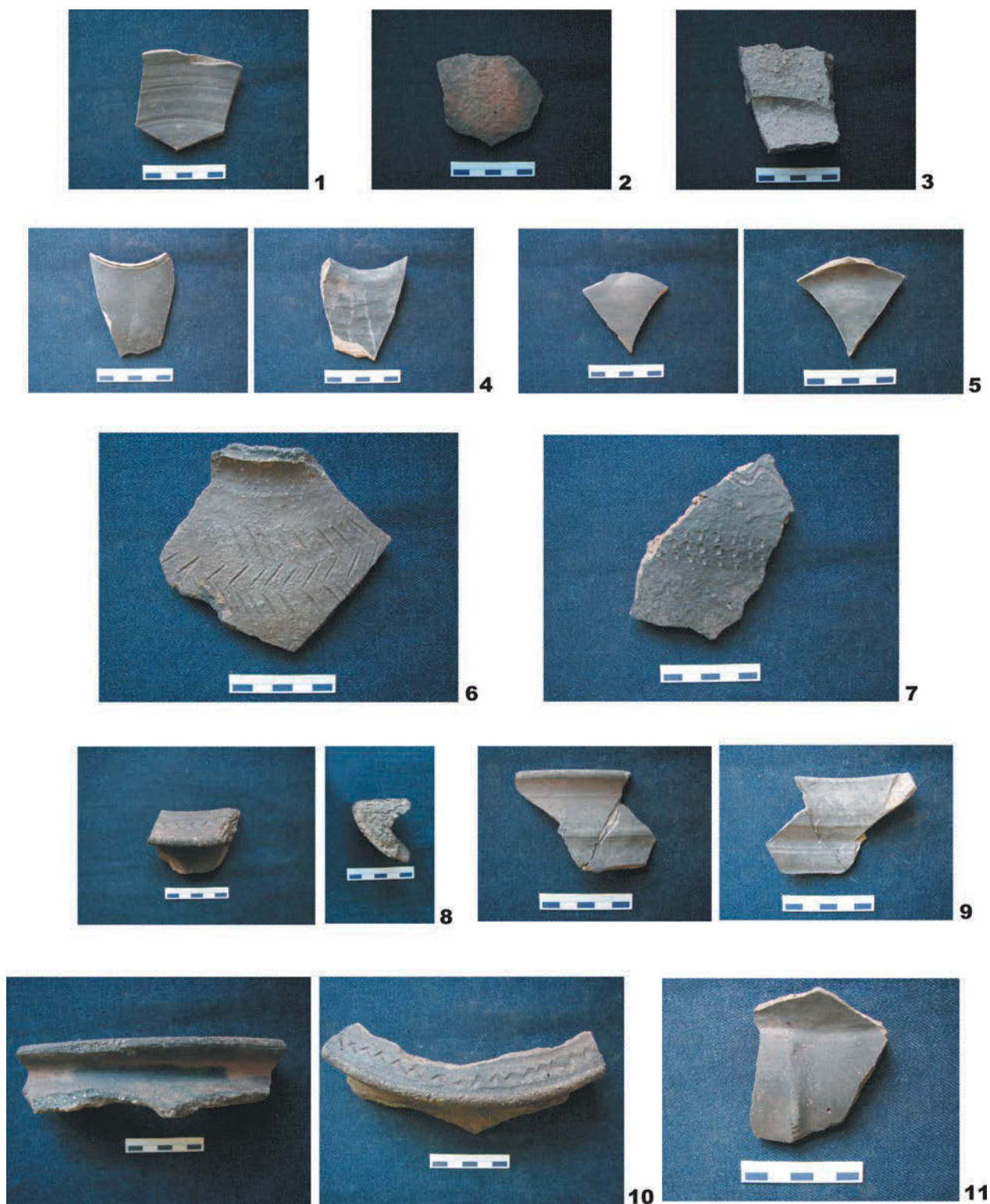
Ryc. 29. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Miniaturowe naczynia kultury przeworskiej z obiektów i warstwy kulturowej, stadia B2-C1: 1-3 – warstwa kulturowa, ar C36; 4-6 – warstwa kulturowa, ar J29; 7-9 – obiekt 556; 10-12 – obiekt 1077; 13-15 – obiekt 786. Fot. M. Bohr

Fig. 29. Site Wrocław-Widawa 17. Miniature Przeworsk culture vessels from objects and the cultural layer, phase B2-C1: 1-3 – cultural layer, are C36; 4-6 – cultural layer, are J29; 7-9 – object 556; 10-12 – object 1077; 13-15 – object 786. Photo M. Bohr

Ryc. 30. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Fragmenty ceramiki warsztatowej związanej z późną fazą kultury przeworskiej, najmłodszy horyzont znalezisk na osadzie kultury przeworskiej (stadium C2 – faza D): 1 – warstwa kulturowa, ar D36; 2 – warstwa kulturowa, ar E33; 3 – warstwa orna stanowiska; 4 – warstwa kulturowa, ar G27; 5–6 – warstwa kulturowa, ar K38; 7 – warstwa kulturowa, ar J33; 8 – warstwa kulturowa, ar I36; 9 – warstwa kulturowa, ar B31; 10 – warstwa kulturowa, ar F20. Rys. N. Lenkow

Fig. 30. Site Wrocław-Widawa 17. Fragments of workshop pottery connected with the late phase of Przeworsk culture, phase C2 – D: 1 – cultural layer, are D36; 2 – cultural layer, are E33; 3 – the site's arable layer; 4 – cultural layer, are G27; 5–6 – cultural layer, are K38; 7 – cultural layer, are J33; 8 – cultural layer, are I36; 9 – cultural layer, are B31; 10 – cultural layer, are F20. Drawing N. Lenkow

Ryc. 31. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przykłady ceramiki warsztatowej związanej z późną fazą kultury przeworskiej, najmłodszy horyzont znalezisk na osadzie kultury przeworskiej (stadium C2 – faza D): 1–3, 7 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar K38; 4–5 – obiekt 144; 6 – warstwa kulturowa, ar F20; 8 – z powierzchni stanowiska; 9 – obiekt 1158; 10 – warstwa kulturowa, ar D36; 11 – warstwa kulturowa, ar E22. Fot. M. Bohr

Fig. 31. Site Wrocław-Widawa 17. Examples of workshop pottery connected with the late phase of Przeworsk culture, phase C2 – D: 1–3, 7 – junction of arable and cultural layers, are K38; 4–5 – object 144; 6 – cultural layer, are F20; 8 – from the site's surface; 9 – object 1158; 10 – cultural layer, are D36; 11 – cultural layer, are E22. Photo M. Bohr

Ryc. 32. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Płytki surowca kwarcowo-serycytowego i wybrane oselki odkryte w trakcie badań warstwy kulturowej i eksploracji obiektów: 1 – obiekt 584; 2 – obiekt 237; 3 – warstwa kulturowa, ar B35; 4 – warstwa kulturowa, ar F24; 5 – warstwa kulturowa, ar I30; 6 – warstwa kulturowa, ar B31; 7 – warstwa kulturowa, ar G32. Fot. M. Bohr

Fig. 32. Site Wrocław-Widawa 17. Slabs of quartz-sericite raw material and selected whetstones excavated in the cultural layer and objects: 1 – object 584; 2 – object 237; 3 – cultural layer, are B35; 4 – cultural layer, are F24; 5 – cultural layer, are I30; 6 – cultural layer, are B31; 7 – cultural layer, are G32. Photo M. Bohr

Ryc. 33. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Kamienie żarnowe i ich półprodukty z wypełnisk obiektów:
1-3 – obiekt 219; 4-6 – obiekt 1063; 7-9 – obiekt 782; 10-11 – obiekt 1052. Fot. M. Bohr
Fig. 33. Site Wrocław-Widawa 17. Quernstones and their semi-finished products from the fills of objects:
1-3 – object 219; 4-6 – object 1063; 7-9 – object 782; 10-11 – object 1052. Photo M. Bohr

ZABYTKI RUCHOME KULTURY PRZEWORSKIEJ

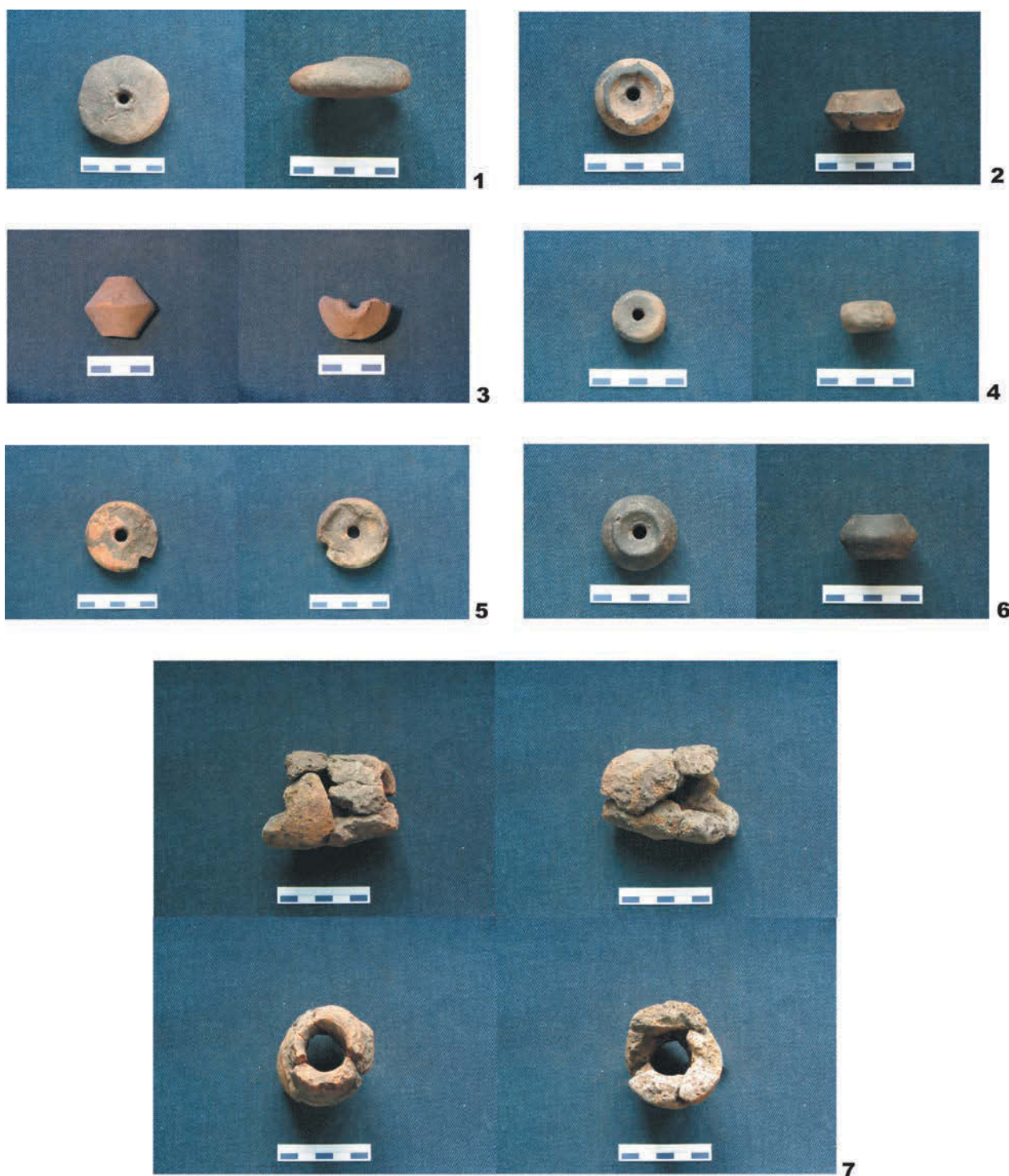
Ryc. 34. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Zabytki kościane oraz fragmenty kości ze śladami obróbki związane z osadą kultury przeworskiej: 1 – półprodukty piszczałek (?) z poroża jelenia, obiekt 14; 2 – wygładzona kość, warstwa kulturowa, ar I35; 3, 6 – łyżwy kościane, obiekt 144; 4 – rodzaj rylca lub przekłuwacza, warstwa kulturowa, ar G33; 5 – łyżwa kościana, obiekt 334; 7 – półprodukty rylców/dłutek (?), obiekt 796; 8 – nasada kości śródreżcza konia, fragment łyżwy, obiekt 782; 9 – kość z wyraźnymi śladami nacięć, obiekt 545; 10 – rodzaj kościanego tłuczka, warstwa kulturowa, ar F31. Fot. M. Bohr

Fig. 34. Site Wrocław-Widawa 17. Bone artefacts and fragments of bones with traces of working, connected with the Przeworsk culture settlement: 1 – semi-finished pipes (?) from deer antlers, object 14; 2 – polished bone, cultural layer, are I35; 3, 6 – bone skates, object 144; 4 – a burin or perforator, cultural layer, are G33; 5 – bone skate, object 334; 7 – semi-finished burins/chisels (?), object 796; 8 – epiphysis of Horse's metacarpal bones, fragment of a skate, object 782; 9 – a bone with distinct traces of notches, object 545; 10 – a bone pestle, cultural layer, are F31. Photo M. Bohr

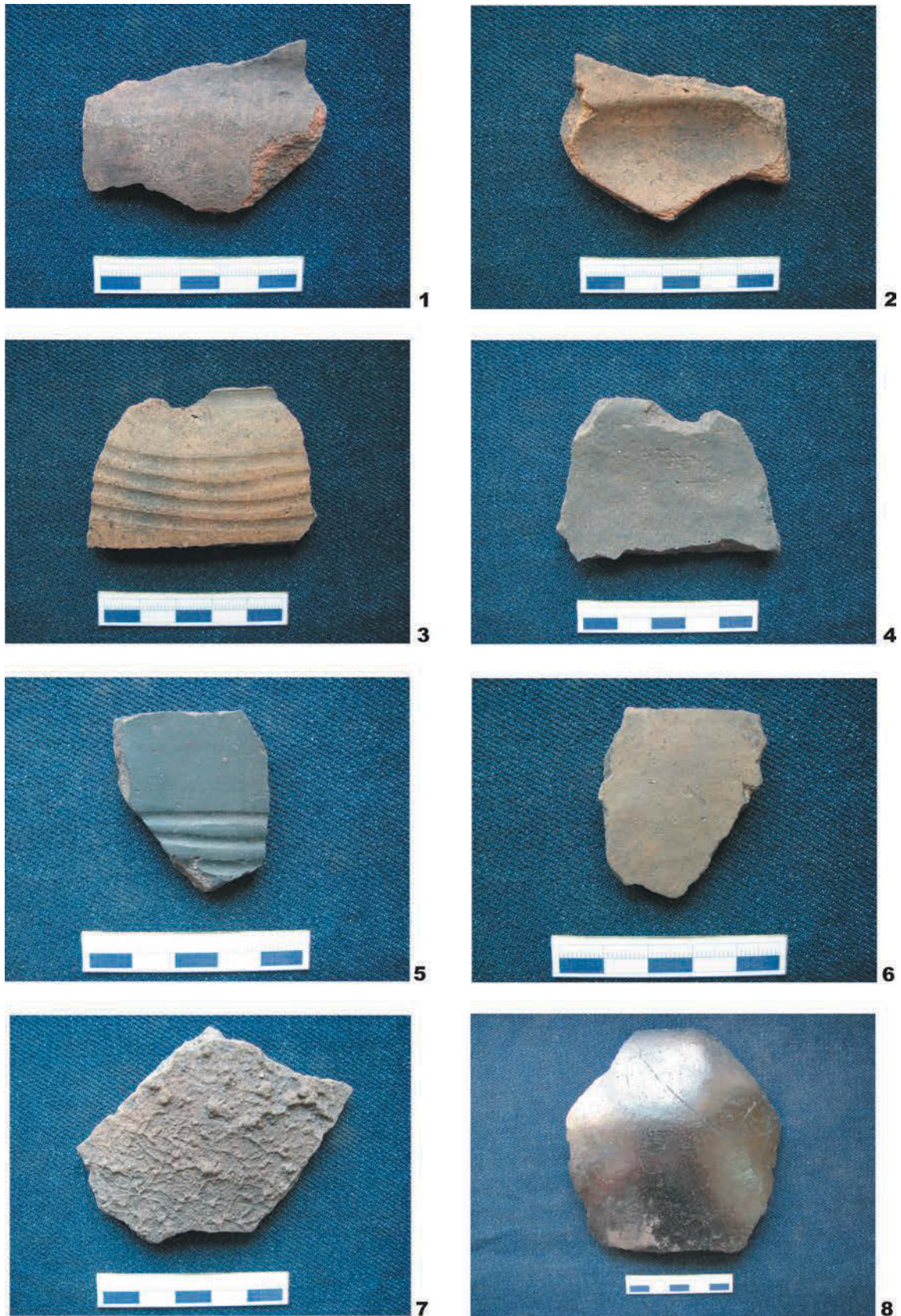
Ryc. 35. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Zabytki metalowe związane z okresem funkcjonowania osady kultury przeworskiej: 1 – fragment pilnika (?), warstwa kulturowa, ar I34; 2 – rodzaj świdra lub dłuta, warstwa kulturowa, ar C26; 3 – tordowany uchwyt (?), warstwa kulturowa, ar D27; 4 – płytki imacza (?), warstwa kulturowa, ar F30; 5 – rodzaj przekłuwacza/punktaka (?), warstwa kulturowa, ar L22. Fot. M. Bohr

Fig. 35. Site Wrocław-Widawa 17. Metal artefact connected with the period of functioning of Przeworsk culture settlement: 1 – fragment of a file (?), cultural layer, are I34; 2 – a drill or chisel, cultural layer, are C26; 3 – toroidal handle (?), cultural layer, are D27; 4 – shield-grip plate (?), cultural layer, are F30; 5 – a burin/perforator (?), cultural layer, are L22. Photo M. Bohr

Ryc. 36. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Przęśliki (1–6) oraz dysza (7) kultury przeworskiej, odkryte w trakcie badań osady: 1 – warstwa kulturowa, ar G33; 2 – warstwa kulturowa, ar J33; 3 – warstwa kulturowa, ar B27; 4 – z powierzchni stanowiska; 5 – warstwa kulturowa, ar F31; 6 – warstwa kulturowa, ar I36; 7 – obiekt 311.
Fot. M. Bohr

Fig. 36. Site Wrocław-Widawa 17. Przeworsk culture whorls (1–6) and nozzle (7) excavated in the settlement: 1 – cultural layer, are G33; 2 – cultural layer, are J33; 3 – cultural layer, are B27; 4 – from the site's surface; 5 – cultural layer, are F31; 6 – cultural layer, are I36; 7 – object 311. Photo M. Bohr

Ryc. 37. Stanowisko Wrocław-Widawa 17. Fragmenty ceramiki o cechach lateńskich i celto-przeworskich: 1-4 – styk warstwy ornej i kulturowej, ar H34; 5-6 – warstwa kulturowa, ar H34; 7 – obiekt 14; 8 – obiekt 784. Fot. M. Bohr
 Fig. 37. Site Wrocław-Widawa 17. Fragments of pottery with La Tene and Celtic-Przeworsk features: 1-4 – junction of arable and cultural layers, are H34; 5-6 – cultural layer, are H34; 7 – object 14; 8 – object 784. Photo M. Bohr

MARCIN BOHR

PRZEWORSK CULTURE MOVABLE ARTEFACTS

Large surface excavations carried out for two seasons at site Wrocław-Widawa 17 resulted in recording the remains of a spacious Przeworsk culture settlement, located in the northern part of the Bystrzyca-Oława settlement region inhabited by the population from this culture (Pazda 1980, p. 16–18). The excavations provided very numerous portable materials, dated from the younger pre-Roman period to the early Migration Period. The artefacts are predominated by vessel pottery (27,283 fragments in a certain way connected with Przeworsk culture). The rest is constituted by less numerous stone, metal and bone artefacts as well as artefacts made of other material. The artefacts connected with the early phase of Przeworsk culture were distributed practically in the whole area of the site, while the material from the late phase (C2–D) is to a certain degree denser in the settlement's eastern part, which probably resulted from the fact that the settlement's centre was transferred within the available area.

Most of the material of all categories was well preserved, even the artefacts made of organic material sensitive to post-depositional processes. Individual categories of artefacts were discovered in the objects' fills, in the modern humus and in the cultural layer. A great number of artefacts was found in the considerably thick cultural layer (reaching over 50 cm), which proves that the site was intensively used for a long period of time. Artefacts were found in exceptionally great numbers in the objects interpreted as the remains of wells.

The most numerous category of excavated artefacts are the vessels. The pottery was baked well and hard, and there are no traces of erosion processes, neither on the surface nor in the breaks. Some of the fragments, first and foremost those discovered in the hearths and smelting furnaces, carry distinct traces of secondary baking. The colour of the surface of the vessels varies, on the one hand depending on the properties of clay, on the other on the conditions of baking – first of all on the amount of oxygen and air when cooling. There is a certain regularity consisting in the fact that kitchenware is brighter in colour on the surface (cream-coloured, bright cream-coloured, almost white, brick-red, orange, etc.), while tableware is darker, almost black and grey-black. Yellow, red, beige colours result from oxidising baking, while grey and black colours – from reducing baking (including hydrothermal baking). The inside of the vessels is usually black or grey-black. Mineral admixture present in ceramic mass was usually carefully selected and homogenous in terms of the predomi-

nating fraction. Temper is present in kitchenware and storage vessels, sometimes mixed with sand, whose grains reach the size of 2–3 mm. The tableware from the younger pre-Roman period and the early Roman period contains the fine-grained admixture with predomination fraction of never exceeding 5–10 mm, primarily carefully sifted sand, evenly distributed in the ceramic mass. Thin-walled grey pottery was made of the mass with the admixture of dust fraction. In individual cases ceramic temper and graphite were used as admixture (Fig. 8:7, 9).

Thickness of kitchenware vessel walls varies between 5–6 mm and 10–12 mm, while in the case of tableware it is within 4–7 mm. The surfaces of kitchen vessels are often specifically rough, even coarse, also inside. Vases and some bowls are smoothed outside, even polished. Lumpy texture of the surface is characteristic for the early Migration Period. A decisive majority of Przeworsk culture vessels were made without the use of a potter's wheel. Few fragments dated to the younger and late Roman period and the Migration Period were made with the use of potter's wheel (from turning storage vessels to the advanced belt-and-slide technique; in some cases perhaps even complete turning of thin-walled tableware). Independently of the vessels' forms, applied admixture or functional category, the pottery is made of hard, very well baked, carefully mixed, homogenous ceramic mass.

A great majority of fragments has no decorations. The few ornamented forms carry engraved decorations, less frequently their surfaces are covered with plastic ornament. Engraved decorations include various arrangements of straight lines (Fig. 8:1, 3; 14:1; 19:9; 25:6), including the ones made with a comb (Fig. 19:6, 12; 21:4–5), arrangements of oblique lines (Fig. 16:1, 12; 17:7) as well as more complicated motifs made by combining engraving and pricking in the form of meanders, belts, hanging triangles and rafters (Fig. 16:3, 5, 7, 9, 11; 17:8, 12). An ornament made with a toothed wheel is rare (Fig. 16:13). Plastic ornaments include various arrangements of hollows made with fingertips and nails (Fig. 19:8, 10; 22:5), lumps (Fig. 18:2) and various arrangements of ribbons, frequently decorated with notches (Fig. 17:10; 30:3; 31:9).

Formally, the excavated pottery is considerably diversified. Pots mainly include S-shaped, egg-shaped, conversely pear-shaped and sack-shaped forms (Fig. 9:1–2, 7; 21). The younger pre-Roman period is characterised by vessels with wide openings, arched walls and rims placed directly on shoulders (Fig. 9:3, 5–6).

The formal category of bowls includes forms with gently arched profiles (of various curvatures), forms with more prominent, profiled necks, forms shaped like a section of a sphere as well as forms resembling bowls (Fig. 14; 23). Sharply profiled funnel vases are very characteristic, typical for the early Roman period (Fig. 24). Cups include specimens resembling bowls (Fig. 9:5) and the forms with arched walls (Fig. 26:6). Fragments which may be classified as bowls (Fig. 12:10), *Faltenbecher* type of vessels (Fig. 31:11) or clay sieves are less frequent. There were also singular finds of fragments of thin-walled, wheel-made vessels (small bowls and storage vessels) and an interesting collection of miniature vessels, some of which emulate bigger forms (Fig. 1; 28).

The younger pre-Roman period is predominated by conversely pear-shaped pots, cups with one X-shaped handle, bowls of arching walls together with more radically profiled ones, which in the early Roman period transform into bowls and vases with distinctly visible shoulders. The pottery from the early phase of Przeworsk culture displays numerous borrowings from the La Tene culture pottery. Faceting of rims of vessels is very characteristic for this period. Typical for the early Roman period are, first and foremost, vase-like vessels and various types of pots of barely diversified profiles among the kitchenware. Rich ornaments in the forms of ribbons and meanders filled with various motifs originating from the younger pre-Roman period are still present in tableware. In the Roman period richer ornamentation of kitchenware appears – fingertip and nail imprints, line and comb ornaments are frequently encountered. Pots include forms with egg-shaped, spherical and S-shaped bellies. The younger and late Roman periods are relatively weakly documented. It is then that new forms appear, including pot-like vessels decorated with the ornament of crossing lines. At the end of the early-Roman period vessels on tall, frequently hollow pedestals appear. With the late Roman period the range of forms and decorations changes – the ornaments on the pottery made without the wheel become poorer and wheel-made vessels appear. Practically the only form that can be reconstructed for the Migration Period is a storage vessel of the *Krausengefäß* type. Some small pot-like vessels of nearly S-shaped profiles and some wheel-made vessels (vases, bowls) may also be connected with this period.

Due to the specific and multi-phase character of the site the number of flint artefacts which unambiguously belong to Przeworsk culture is small. They include a block with polished sides from object 118, a granite grinding stone from object 14, a hammerstone from object 334 or polishing slabs from objects 237 (Fig. 32:2) and 599. Object 1097 provided a polishing stone for working vessels' sides. (Fig. 3). Whetstones are predominated by specimens made

of quartz-sericite schist and greenschist (Fig. 32:3–7). Their local outcrops are situated in the area of the Strzelin Hills (quartz-sericite schist) and in the area of the widely understood eastern Sudety Mountains (greenschist). The whetstones usually have a characteristic, asymmetrical shape, resulting from greater wear of one of the sides. They were discovered in the objects' fills (objects 271, 599, 796) and in the cultural layer. While schist whetstones were made of imported material (the fact that imported blanks were processed locally is corroborated by presence of fragments of unprocessed schist), the material for production of the remaining stone products were the rocks of fluvial-glacial origin (blocks of granite, sandstone pebbles). It may be assumed that the outcrops of the Jęglowa series schist were exploited by the population from the Bystrzyca-Oława region of Przeworsk culture settlement (Pazda, Sachanbiński 1991, p. 68–70).

Interesting are fragments of rotation quernstones made of erratic rock, present in objects 219, 782, 1052, 1063 (Fig. 33). Some of them display traces of consecutive production processes taking place in the settlement, performed with hard rock (basalt?) and metal tools. Raw material used was spherical or loaf-like granite boulders requiring the least amount of processing.

Very numerous fragments of pugging were discovered in the cultural layer and in many objects, especially in the remains of all kinds of furnaces and buildings. Imprints of bars and construction beams as well as plant remains displayed on the pugging facilitate a detailed analysis of the objects' constructions on the one hand and on the other show the range of species used by the population occupying the settlement, thus recreating the structure of crops.

Although the excavations provided very rich osteological material, the number of artefacts made of bones and antlers is relatively low. The site provided bone remains of roe deer, deer, cattle, aurochs, goat/sheep, dog, horse, pig, boar and cat. Similarly as in the case of stone artefacts, the problem with dating horn and bone products acquired in the arable layer consists in their small chronological sensitivity. The artefacts which are undoubtedly connected with Przeworsk culture are the probable semi-finished pipes, made of deer antlers, from object 14 (Fig. 34:1), whose counterparts have been found in many sites of the *Barbaricum* (Zeman 2001, p. 132, Fig. 12:1–5). Skates and their fragments (sometimes referred to as skate-like polishing stones) were discovered in objects 144, 334, 545, 782, 1132 and in the cultural layer (Fig. 34:3, 5–6, 8). They were made of metatarsal and metacarpal bones of the cattle and horses. A great amount of bone and horn material bears distinct traces of chopping and precise cutting, which proves that the raw material was processed locally. The excavations also provided osteological material which

is obviously connected with the symbolical and the religious spheres in the life of the Przeworsk culture population: two almost complete skeletons of dogs in object 112 and a horse's skull in object 784.

Preservation status of Przeworsk culture metal artefacts and their small number are disappointing, considering the size of the excavated area. They are mainly fragments of flat pieces of iron and wires, whose function is difficult to determine. Some of them may be considerably corroded knives, keys, ferrules, nails and rivets. The zone in the cultural layer where "Przeworsk" objects were found also provided a kind of punch, a fragment of a file and a drill/chisel (Fig. 35:1-2, 5). Object 342 (definitely not a grave) provided a ritually bent double-edged sword (Fig. 4). Because elements of armament, present in the settlements in symbolic and religious contexts, have been relatively frequently encountered, the find mentioned above is interpreted as a result of activities outside the utilitarian sphere.

Local smelting production is directly corroborated by the finds of various kinds of slag, billets and bog ore encountered in the cultural layer, furnaces and wells. Clay nozzles are interesting, clearly indicating that the technological process utilised artificial blast (Fig. 36:7).

The whorls were excavated solely at the site's cultural layer, which in the case of their certain types (e.g. lenticular forms) renders it difficult to determine their chronology. Bi-conical whorls certainly seem to belong to Przeworsk culture, both more slender forms with flat ends and wider ones with sunken ends (Fig. 36: 1-6). Apart from whorls, pyramid-like weights (Fig. 5) are also connected with weaving.

A glass gaming chip, the so-called *calculus*, imported from the Roman Empire, excavated in the cultural layer, constitutes a rare find. In the *Barbaricum* this type of artefact is mainly found in the sepulchral context, in richly furnished graves. A clay circle from the cultural layer is probably its imitation (Fig. 7). Circles made of pottery fragments constitute an interesting class of artefacts (Fig. 28:6).

A gold Celtic coin of the Athena-Alkis type from the cultural layer corresponds in its value to 1/8 stater (Fig. 6:1). The coin's obverse is illegible, while the reverse presents the motif of the so-called flaming triangle and three buttons, possibly symbolising the coin's denomination. The coin was minted at the final stages of functioning of the Boii tribe minting (Castelin 1976, p. 221 ff.). Stylistically, similar types of reverses are encountered on the coins from Cieszyn, Janków near Kielce or Leśno near Chojnice.

The arable layer provided fragments of glass objects of undetermined chronology. The vessel found in well 547 contained a fragment of a rope (Fig. 6:3).

The excavations resulted in documenting the remains of very numerous immovable objects and provided a rich source of movable artefacts, predominated by formally and technologically varied tableware pottery, illustrating how styles, forms and ornaments of the vessels typical for Przeworsk culture changed with time.

At the same time the analysed material revealed culturally foreign elements, i.e. borrowings, emulation and, perhaps, imports from La Tene and Jastorf cultures as well as the circle of cultures developing on the Elbe and in Moravia.

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

Praca dofinansowana ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
w ramach Programu Operacyjnego *Dziedzictwo kulturowe*, priorytet 5 *Ochrona zabytków archeologicznych*

**Instytut Archeologii
Uniwersytetu Wrocławskiego**

ISBN 978-83-61416-92-0